

SEGONA SECCIÓ

Els camps de concentració durant la guerra civil i el franquisme

Los campos de concentración durante la guerra civil y el franquismo

SEGUNDA SECCIÓN

Relator: David Serrano, filòleg

SECCIÓ SEGONA:

ELS CAMPS DE CONCENTRACIÓ DURANT LA GUERRA CIVIL I EL FRANQUISME

David Serrano Blanquer, director del CILEC (Centre d'Investigació de la Literatura Europea Concentració-Concentració)

En aquesta secció segona del Congrés s'han presentat un total de 21 comunicacions que centren el seu àmbit de treball en l'estudi i la recerca al voltant dels diversos sistemes creats pel nou règim feixista per tal d'aïllar socialment, detenir sense càrrecs, suprimir tots els drets fonamentals, i incorporar a diverses xarxes de treball forçat a aquells desafectes amb el règim, la qual cosa inclou també els judicis sumaris i les execucions per mitjans i instruments diversos. Atesa l'heterogeneïtat de tipologies textuales, temàtiques i de procedència, podem agrupar-les inicialment per la incidència topogràfica de la recerca:

1. Cantàbria: camps de concentració de La Magdalena, Corbán, Instituto Manzanedo. Les presons provincials de Santander, Torrelavega i el Penal de El Dueso a Santoña.
2. Illes Canàries: camps de concentració de La Isleta, a Las Palmas; Gando, a Gran Canària. La presó de Fyffes, a Santa Cruz de Tenerife.
3. Castella Lleó: camp de concentració de Miranda de Ebro (amb una triple mirada: sobre els presos republicans espanyols, els grups aïllats de presos procedents de les Brigades Internacionals, i un grup de feixistes italians escapats de les presons franceses), Lerma, San Pedro de Cardeña, Aranda de Duero, Valdenoceda i el Batalló de Treballadors 37,

4. Catalunya: els Preventoris Judicials de Lleida i Solsona durant els darrers mesos de república. A la Catalunya Nord sobre Argelers i Sant Cebrià de Rosselló, amb la seva connexió amb Mauthausen. El Batalló Disciplinari de Soldats Treballadors a les excavacions d'Empúries.

5. Euskadi: el Batallón de Trabajadores de Gernika-Lumo.

6. Galicia: presó de la Escollera, a El Ferrol; Castillo de San Felipe, a El Ferrol; Betanzos, Muros, Pobra do Caramiñal, Rianxo (A Coruña); Isla San Simón, monestir de Oia i caserna de Figueirido (Pontevedra); també de Vigo, Santiago, Monforte de Lemos, Tuy i Celanova. Camp de concentració de Cedeira, de Camposancos (a Pontevedra). Camps de treball de El Monestir-Presó de Oseira (Ourense), El Cumial (Ourense). El destacament Penal de Minas de Casayo (Ourense).

7. Ceuta i Melilla i el Marroc: camps de concentració de Tetuán, Ceuta i Larache.

8. Andalusia: el Servicio de Colonias Penitenciarias Militarizadas destinats a la construcció del Canal del Bajo Guadalquivir, amb dues aportacions.

9. Aragó: camp de concentració de San Juan de Mozarrifar.
10. Navarra: el Batalló de Soldats Treballadors a Vidángoz i Igal.
11. Extremadura: Camp de Concentració de Castuera (Badajoz). La Segona Agrupació de Colonias Penitenciarias Militarizadas de Montijo, amb estudi específic sobre els catalans que hi van a anar a parar.

Deixant per endavant que el meu ha estat un acostament viciat per l'especialització en l'àmbit de la memòria oral i especialment en la literatura autobiogràfica i literària, crec que val la pena fer unes reflexions inicials, que si bé poden resultar excessivament crítiques en certs moments, poden aportar motius de debat, i que en definitiva van més enllà d'una relació estricta d'uns continguts que teniu a mans per a una consulta més detallada i específica:

1. Els estudis que es presenten giren al voltant de la descripció de llocs, dates i noms. Més enllà de la fredor de les xifres, es percep la voluntat d'aportar la veu del testimoni, una veu rellevant malgrat les dificultats historiogràfiques que comporta, com ja comentaré més endavant, per tal de dotar de sentit aspectes com ara les condicions de vida dintre els

recintes: ja siguin presons, camps de concentració, colònies penitenciàries, destacaments penals o batallons disciplinaris de soldats treballadors; les condicions de treball a què eren sotmesos, amb la matisació pertinent sobre l'optativitat del treball a canvi de condemna sempre que hi hagués "penediment", tema aquest que caldia estudiar per tal d'analitzar l'abast d'incidència del sistema en aquest sentit; una veu que també aporta informació sobre les relacions establertes entre els presos, les activitats d'organització clandestina de caire polític o humanitari per tal d'atendre els més debilitats i crear mecanismes de resistència; les xarxes de col·laboració amb els seus familiars: on el paper de les mares i/o dones-companyes resulta no només rellevant sinó, per les escasses dades apuntades, esfereïdor, per tal com l'enviliment físic i moral del sistema feixista no s'atura a aquell a qui esclavitza, sinó que també procura que la mort civil i moral s'escampi més enllà de la persona al voltant de tot el nucli familiar i l'entorn social en què es mou; també s'incideix fins i tot en la repercussió que pot arribar a tenir en l'entorn físic on aquests col·lectius són destinats: parant especial esment en les relacions establertes amb la resta de la població civil quan això és possible.

2. Des del punt de vista aportacional, resulta evident l'amplitud topogràfica que generen les diferents anàlisis dels diversos sistemes de reclusió forçada que organitzà el nou règim militar a mesura que el territori passava a formar part de la seva jurisdicció, per tant amb un inici força anterior a la

finalització del conflicte bèl·lic. Malgrat que s'han posat sobre la taula casos pràcticament desconeguts, com els de Ceuta i els seus voltants, iniciats en una fase primerenca de l'aixecament o el de Gernika-Lumo, hi ha encara buits geogràfics prou significatius, per la qual cosa apunto una primera reflexió, a disgust que soni ingènua: com és que hores d'ara encara poden quedar tants espais per a la recuperació de la memòria? I encara: Ateses les característiques generals d'aquests tipus de recerques, serà possible algun dia omplir-los? Amb quines fonts comptarem?

3. En segon lloc, una constatació que crec que ens ha de dur, més enllà del mer comentari a una reflexió de més abast: si bé és cert que resulta una riquesa la possibilitat d'optar per diferents acostaments tècnics/científics als fenòmens que han originat aquest Congrés, i que ens situen en aquesta segona secció tant en l'àmbit historiogràfic, com sociològic, com antropològic, com literari, no és menys cert que aquest fet no deixa de suposar una rèmora a l'hora d'intentar proposar un treball sistemàtic que pugui apuntar a una anàlisi de conjunt. Crec que és una mostra palesa que s'està, malgrat la bibliografia existent, en les becerol·les que permet el treball investigador. En aquest sentit, és palès que aquests diferents acostaments, que van del mer testimoniatge a un intent d'anàlisi per localitats, comarques, províncies o comunitats, presenten dificultats o ambigüïtats terminològiques evidents que caldrà fixar per tal de poder encaminar un treball posterior amb tota la profunditat i el

rigor científic. Cal fer un esforç, en aquest sentit, per fixar criteris unitaris de l'abast terminològic dels conceptes emprats, una feina que també s'està fent a nivell dels camps de concentració nazis i tot el testimoniatge que l'envolta: perquè encara ara cal precisar els trets característics i definitoris dels conceptes de gueto, camp d agrupament, camp de refugiat, camp d'acollida, camp d'internament, camp de concentració, front-stalag, camp d'extermini, etc.

4. Hi ha un nou element que també crec que és motiu de reflexió: la gran quantitat de llistats nominals i quadres estadístics que s'inclouen en bona part de les comunicacions presentades fa pensar en el caràcter necessari, indispensable, útil i urgent de bona part de les aportacions que trobem en aquesta secció i, alhora, ens fa adonar que encara ens hem de barallar amb els nombres, les estadístiques i els percentatges diatòpics, diacrònics i diastràtics concrets. Es tracta de la constatació més fefaent d'allò que apuntàvem abans: fa la impressió que ens trobem en una fase força embrionària del treball, aquella que és prèvia a tota possibilitat d'anàlisi, i no parlo ja d'anàlisi de conjunt, sinó fins i tot d'anàlisi concretitzadora sobre l'abast específic de la repressió, cosa que sí que fan alguna de les recerques, en un treball realment ingent sobre el terreny que compta amb dos handicaps força evidents: d'una banda la dificultat de fer parlar tant els testimonis com els qui els envoltaven, de l'altra perquè el temps corre en contra fins i

tot del mer fet de trobar-ne algun amb vida i/o amb òptimes condicions de testimoniatge.

5. Més enllà, per tant, de la normalització del treball de l'historiador, el sociòleg, el filòsof, l'antropòleg o el filòleg, allò que traspua lògicament una part significativa dels textos, fins i tot de manera explícita i justificada, és una voluntat ferma de reivindicació de la memòria d'aquells que, més enllà de ser els perdedors d'un conflicte en el qual defensaven les llibertats democràticament assolides, han hagut de sofrir el silenci còmplice d'una transició que, com la llançadora de què parla Tísner, ha esdevingut traïdorament una llosa més a afegir a la ignomínia amb què se'ls ha tractat. Que encara hagim de reivindicar la justícia de la feina i els sacrificis -fruit del compromís- d'aquells que hauríem de considerar els referents vitals i ètics del nostre passat democràtic més recent és una altra mostra palesa del lloc on ens trobem, i ens ofereix un nou motiu per reflexionar no només sobre la voluntat de destrucció física i moral del sistema de repressió franquista, per exemple amb la vinculació directa de bona part de les estructures catòliques, sinó també del paper de les institucions, universitats, i dirigents de tota mena al llarg d'aquests darrers lustres. Com és pretén que els joves que tenim a les aules, com denuncien bona part dels investigadors, conequin un passat si encara tenim tots aquests dubtes, i encara: Per què els culpem d'ignorància o ens n'estranyem si aquesta ignorància és general i afecta, en

primer lloc, els llibres de text que els oferim de manera tan estranyament asèptica?

6. Si una nova qüestió posa al descobert l'allau de recerca que hi ha al darrere d'aquestes comunicacions és el paper indispensable de les fonts orals dintre de la necessària recuperació de la memòria històrica recent, malgrat que en alguns casos s'estigui fent tardanament, perquè bona part dels testimoniatges, per l'edat i l'acumulació del record, que a voltes afecta diferents camps de destinació, esdevenen difícilment representatius historiogràficament per la dificultat de contrastar les dades i dates ofertes. Malgrat això i la voluntat, expressada en diversos textos, de desvirtuar la seva veu des de diversos sectors encara reticents -com mostren i demostren davant la meva ingènua estranyesa-, les recerques fetes a ciutats com Ceuta, Burgos o Miranda de Ebro, esdevenen, juntament amb la documentació creada pel nou règim, una font significativa i valuosa indispensable per conèixer de primera mà una realitat escombrada per les voltes del silenci pactista i l'opressió més ferotge, quan no la seva substitució pels grans fets allunyats d'aquells que sofriren les seves conseqüències; no només es tracta de la seva mort física, també de la seva mort civil, mort civil durant el franquisme i oblit civil parcial al llarg de la democràcia. Redundant encara: penso que la repetició de bona part dels aparats introductoris dels textos sobre la legislació de nova creació al voltant de tot el sistema repressiu, més enllà de contextualitzar, fa pensar també en la mateixa línia paral·lela

de recerca nova, fresca, que està donant la recerca més recent.

7. Entrant en algun dels temes recurrents de les comunicacions crec que resulta rellevant de destacar el fet que, sigui el que sigui el sistema de reclusió pel qual s'estigués sota privació de llibertat, el seu objectiu no només era aquest, en casos com Terol especialment es demostra el terror als dirigents responsables de les col·lectivitzacions –d'aquí un nombre elevadíssim d'execucions sumàries-, ni tampoc únicament la construcció d'obres projectades com a necessàries pel nou règim (obres públiques i municipals, indústries, treballs agrícoles o reconstrucció d'habitatges especialment), allò que realment sembla deduir-se a partir de les recerques és la voluntat, en la pràctica, d'una exhibició pública dels vençuts i del poder dels vencedors, com ho demostra un seguit interminable de símbols que passen a formar part de l'escenificació concentracionària, sigui la que sigui: les misses públiques obligatòries, els àpats a les places públiques, els batallons de càstig, els cops, les tortures exemplificadores i reiterades, o les execucions per “fugues”, les fugues reals o les únicament presents en les cartes de condol a les famílies. Es tracta de tot un sistema pensat no només per a disciplinar els presos, sinó també de mostrar, exhibir gloriósament els trofeus de guerra amb tota la impunitat, una impunitat que, en aquest sentit d'ús arbitrari de la vida d'altri, no segueix les convencions internacionals per a prisoners de guerra. Es mostra així, pedagògicament,

didàcticament, amb força desproporcionada, l'enemic derrotat, debilitat i humiliat mentre, paral·lelament, es va constraint el discurs sobre la teoria de la conspiració judeo-maçònicocomunista que origina la policia política franquista. Les xarxes d'"informants" entre els propis presos o dels seus entorns familiars, amb les visites periòdiques dels falangistes, no fan sinó aguditzar la sensació brutal de terror tant entre la població derrotada com en la població en general. S'estén així la xarxa infernal de la delació, una delació amb més matisos morals que altra cosa però amb repercussions ben comptabilitzades en els estudis. En aquest sentit, parafrasejant Javier Rodrigo, aquests sistemes de repressió tingueren una funció social que va més enllà del seu aspecte logístic i organitzatiu, amb contribució clara a la creació i expansió d'aquesta por i de la submissió. Es tracta d'un sistema programat que pretén construir un sistema des de baix, des de la societat civil més organitzada els anys trenta: d'aquí que, malgrat que els treballs constaten professions que fan pensar en grups socials de tot tipus, majoritàriament afectaren els relacionats amb el treball industrial i rural.

8. En darrer lloc, si un dels motius de debat recurrent és la funció social pensada per als diversos sistemes de submissió i destrucció perversa dels milers de ciutadans compromesos amb la república, un altre de rellevant que sura a més o menys profunditat en els treballs és el paper que s'atorga o autoatorga a les estructures eclesiàstiques quant a convertir-

se en braç moral executor del nou règim. De seguida es percep que la repressió adquiereix explícitament caràcter de redempció, de reconquesta moral d'aquells que havien equivocat el seu camí. A aquest procés contribueix de manera destacada un sistema penitenciari que, no pas per casualitat, des dels inicis es converteix en feu del catolicisme. Es tractaria, es dedueix, d'interioritzar per aquesta via religiosa, la culpabilitat del pres, el qual, a partir d'aquí sentiria la necessitat ineludible de rebre el càstig pertinent. Mentrestant, se'l sotmetria a un doble mecanisme d'adoctrinament polític i ideològic: mitjançant un sistema educatiu, o reeducatiu, fonamentat en l'ensenyament de la doctrina catòlica i el pervers mecanisme, com ja he esmentat de passada, de la redempció de penes per treball, que es concediria només a aquell que es penedís i es convertís al catolicisme (com les seves companyes si els volien acompanyar). Aquest treball ideològic i teològic pervers, dissenyat des de dalt, té una repercussió immediata des de baix amb el paper desenvolupat pels sacerdots de presons, penals, batallons i colònies. Els lligams d'aquesta actuació amb l'anticlericalisme, que no necessàriament anticatolicisme, de preguerra, crec que resulta evident i ajuda a entendre, ara de manera clara i a la llum del dia, l'actuació d'una part significativa de les estructures eclesiàstiques en la perpetuació del sistema. Fins a quin, punt l'església ha volgut, sabut, pogut explicar aquesta difícilment justificable actuació? Quina seria l'autocrítica mínima exigible per tal

- d'aportar llum a la xarxes de complicitats repressives i repressores del sistema franquista imposat?
9. Finalment, com a tancament d'aquest repàs de reflexions i temes que s'originen al voltant de les recerques d'aquesta secció, crec que és bo palesar que, més enllà dels greuges històrics, des les dades més fredes, brutals tot sigui dit de passada, i de l'espera de cara a una anàlisi més global que ja s'està realitzant, el volum historiogràfic presentat, malgrat l'heterogeneïtat també, resulta una aportació rellevant, una aportació que ha d'ajudar a un major coneixement de la repressió franquista des dels seus inicis, una repressió sota la qual homes com Amat-Piniella encara podien alçar la veu per dir, poèticament:

“Encara sóc l'home a qui el món reserva un lloc
Em tens lligat, però no rendit,
no m'ajupo pas al brunzir del teu fuet:
en ta fugida et trobaré covard,
ofegat de por i de vergonya
en la tenebra espessa del teu crim...”

CAMPOS EN TIEMPOS DE GUERRA.

Historia del mundo concentracionario franquista (1936-1939)^{*}.

JAVIER RODRIGO SÁNCHEZ.

Instituto Universitario Europeo (Florencia).

INTRODUCCIÓN.

Los franquistas de 1936-1939 fueron campos en tiempos de guerra; ante todo, de guerra civil. Entendido lo concentracionario como *sistema* funcional, recurrente y ligado a la naturaleza del poder que los pone en funcionamiento¹, en el caso de la red de campos de concentración franquista tuvo un carácter eminentemente bélico. Es decir, que se trataron de unidades bélico-administrativas que cristalizaron, en base a su naturaleza funcional, la *solución* que el Ejército y el Estado faccioso dio al problema del volumen masivo de aprisionamientos. Por tanto debemos quitarnos el miedo a hablar de los campos franquistas sin utilizar perifrasis o eufemismos. En primer lugar, porque el concepto de «campo de concentración» estaba asentado en los modos bélicos como sistema recurrente ligado a la generalización de los ejércitos nacionales masivos. Y en segundo lugar, porque

* Esta ponencia tiene como base los primeros capítulos de mi investigación doctoral. Agradezco al Centro de Estudios sobre las Épocas Franquista y Democrática y al Museu d'Història de Catalunya su confianza en la asignación de la misma. Cualquier comentario que pueda suscitar puede ser enviado al buzón de mi página web, www.riomon.com

¹ Uno de los mejores libros para la historia general del campo de concentración es de A.J. Kaminsky (1982), *Konzentrationslager 1896 bis heute. Eine analyse*. Stuttgart, Kohlhammer. Una traducción asequible es la italiana, *I campi di concentramento dal 1896 a oggi. Storia, funzioni, tipologia* [Turín, Bollati Boringhieri]. El punto de partida de la comparación sobre lo concentracionario es que, con diferentes formas, intenciones y objetivos, hay líneas que unen las diferentes realidades del internamiento masivo e ilegal, tales como la progresiva justificación de la violencia como medio plausible para la obtención de los resultados políticos en el siglo XX —vid. M. Mazower (1998), *Dark Continent* [tr. esp. (2001), *La Europa negra*. Barcelona, Ediciones B]—, así como los conocidos cambios en el arte bélico con su eje de inflexión en la Gran Guerra, referidos, como aquí sostendremos, a la popularización y masificación de los ejércitos en las denominadas «sociedades de masas». De lo que no cabe duda es que cualquier tipo de campo de concentración supone imposición, violencia y exclusión social.

tal concepto no se refiere tanto a un lugar de características siempre homogéneas en el espacio y el tiempo, sino más bien al *status* que a dicho centro se le confiere².

Reflejo los campos del paso de una fase de golpe de Estado a otra de guerra civil entre 1936 y 1937, su carácter fue notoriamente preventivo y provisional. Preventivo, pues en los campos no se cumplió pena alguna sino que sirvieron de antesala a la justicia mediante el internamiento y la clasificación militar, política y social. Y provisional, porque su duración no estuvo reglada de manera unívoca, sino que nacieron con fecha de caducidad, determinada por el fin de sus funciones, ya fuesen estratégicas o, como aquí se defiende, sociales³. Los campos supusieron así un primer eslabón en la cadena depuradora y represiva sobre el Ejército republicano derrotado, en el sentido militar, intendente y estratégico (el internamiento, la clasificación y el aprovechamiento de los soldados reincorporados al frente), el funcional y económico (la formación de escuadras de trabajadores forzados) y el moral e ideológico (la propaganda, la demagogia del trabajo, la reevangelización y la reeducación como vehículos para la «regeneración» del prisionero)⁴; además, en el social (la imposición de condiciones de vida generalmente infráhumanas, la represión física directa y los asesinatos, la exigencia de la clasificación como *derecho* emanado de la ley de la victoria). Fueron, por tanto, lugares no sólo de clasificación del personal militar, sino además de exclusión, de aplicación e imposición de la ley de la victoria⁵. Y existieron mayoritariamente para prisioneros de guerra, no para penados. Los campos no fueron establecimientos penitenciarios, sino una medida de guerra; no

² Tampoco podemos calificar un centro de internamiento por el tiempo de permanencia de sus *habitantes*, ni por su carácter político, militar, racial, etc. Ni exclusivamente por las dinámicas internas que en los mismos se desarrollaban. Sí, en cambio, por la denominación histórica que recibían, así como por constatarse en su interior la detención ilegal, la depuración y clasificación si se usan en tiempos de guerra, la constante propaganda y su uso, directo o indirecto, para hacer de los prisioneros mano de obra casi gratuita.

³ Vid. J. Rodrigo (2001a), «*Vae victis!* La función social de los campos de concentración franquistas», en C. Mir (coord.), *La represión bajo el franquismo*, dossier de Ayer, n. 43, pp. 163-188.

⁴ En las fichas de identificación de los prisioneros de guerra, una de las preguntas a las que el responsable de turno debía responder sobre el prisionero era si mostraba «signos externos de saneamiento en su ideología». Los expedientes personales derivados de la Comisión Liquidadora de la Jefatura de Campos de Concentración se hallan en el Archivo General Militar de Guadalajara.

⁵ Vid. A. Cazorla Sánchez (2000), *Las políticas de la victoria. La consolidación del Nuevo Estado franquista (1938-1953)*. Madrid, Marcial Pons; e igualmente, J. Gracia García y MA. Ruiz Carnicer (2001), *La España de Franco (1939-1975). Cultura y vida cotidiana*. Madrid, Síntesis.

supusieron por tanto la aplicación de legalidad alguna, sino que encarnaron precisamente la ilegalidad y la anomia, la mentalidad de «intendencia social», la falta de regulación⁶.

Trataremos aquí de buscar las razones que motivaron la apertura y mantenimiento de los campos franquistas; lo que no quiere decir legitimarlos. Quiere decir dar marco y rigor histórico al cada vez mayor conocimiento sobre los mismos, tanto en el contexto de la historiografía como en el uso público de la historia y la memoria de lo concentracionario en España⁷. Para ello lo que haremos será reconstruir un vacío historiográfico sobre los campos, el organizativo, a partir sobre todo de la documentación militar de los archivos de Ávila (AGMA) y Guadalajara (AGMG)⁸.

1936-1937. PRIMEROS CAMPOS, ANOMIA Y CENTRALIZACIÓN.

Los primeros pasos: evadidos y Divisiones.

Los campos de concentración no se crearon en 1937, como se ha afirmado de manera errónea al no profundizarse en los vericuetos documentales de la guerra civil⁹. Los campos franquistas fueron la respuesta militar, reduccionista e intendente de los mandos facciosos al problema de la acumulación de *disidentes*, presos y prisioneros de toda

⁶ Desde 1942 se rehusó el uso del término «campo de concentración» por ser reflejo de un hecho bélico, y «revelador de turbulencias y asonadas», según H. Roldán Barbero (1988), *Historia de la prisión en España*. Publicaciones del Instituto de Criminología de Barcelona-PPU, Barcelona, p. 187.

⁷ Parafraseamos, en lo de la legitimidad, el magnífico trabajo de F. Gallego (2001), *De Múnich a Auschwitz. Una historia del nazismo, 1919-1945*. Barcelona, Plaza y Janés. Para el uso público de la historia de los campos franquistas y algunas de las polémicas que ha levantado, J. Rodrigo (2002), «En el limbo de la historia. La memoria de los campos de concentración franquistas, de olvido oficial a uso público», en *Usos públicos de la Historia. Preactas del Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea*, Zaragoza, tomo I, pp. 235-251. Con uso público nos referimos, por ejemplo, a lo que se dice en *La Vanguardia*. Del 14 de septiembre de 2002: «Nada se sabe del tiempo ni las condiciones en que funcionaron estos 194 campos de concentración de presos [sic] (...). La documentación más buscada por los [sic] historiadores es la relativa al Servicio de Inspección de los Campos de Concentración [sic] (...). El grueso de la documentación de la posguerra sigue sin aparecer [sic]». Errores, por otra parte lógicos, como este, son los que se afrontan en esta ponencia.

⁸ Y es que algo falta a las investigaciones parciales que han tocado lo concentracionario, es a nuestro juicio la estructura general en las que enmarcarse. El trabajo que hasta la fecha mejor ha tratado de manera regional, pero ajustada a lo nacional usando las fuentes del «Cuartel General del Generalísimo» —CGG—, es M. Laruelo (1999), *La libertad es un bien muy preciado*. Gijón, s/r. Y, aunque pueda sonar extravagante por su lejanía de la historia académica, uno de los libros mejor documentados sobre los campos es E. Romero (2001), *Itinerarios de la guerra civil española. Guía del viajero curioso*. Barcelona, Laertes.

⁹ P. Pascual (2002), «Campos de concentración en España y batallones de trabajadores», en *Historia 16*, nº 310, Año XXV, pp. 8-29.

índole, en las retaguardias y provenientes de los frentes de guerra; y de los mismos hay noticias en 1936¹⁰, sin regulación alguna ni institucionalización, pero con igual naturaleza que los campos de 1937: la naturaleza de ilegalidad, de provisionalidad, de dependencia bélica. Poco más allá de los trámites establecidos en lo penal y carcelario¹¹ y sin tener en cuenta que en España estaba en vigor la Convención de Ginebra para prisioneros de guerra¹², las disposiciones sobre prisioneros brillaron por su ausencia sin embargo en los primeros meses de conflicto. En ese sentido, la regulación de prisioneros y evadidos aprehendidos por las tropas de un Franco *generalísimo* tardaría en nacer cuanto se tardó en pasar de una fase de golpe de Estado (en tal contexto lo sumarial, lo expeditivo, es norma) a otra de Guerra Civil¹³. De ese modo, desde finales de 1936 se comenzó a establecer la codificación del *status* de prisioneros y evadidos y su tratamiento, siendo las manifestaciones más llamativas las de Luis Valdés, desde su plaza de Gobernador General del Estado en Valladolid¹⁴; aunque en esas fechas se leyesen opiniones en cotidianos como *FE* de Sevilla, donde se abogaba por la implantación del modelo nacionalsocialista

¹⁰ Por ejemplo, como el «campo» de prisioneros en Mogote, Tetuán. En agosto de 1936 se le aplicó la *ley de fugas* a 36 de los mismos, AGMA-ZN (Zona Nacional), A2, L145, C48 (Armario, Legajo, Carpeta).

¹¹ El director Emilio Mola comentaba tan sólo de pasada que «serán encarcelados todos los directivos de los partidos políticos (...) no afectos al Movimiento». Cit. en J.M. Solé i Sabaté (1996), «Las represiones», en S.G. Payne y J. Tusell (eds.), *La Guerra Civil. Una nueva visión del conflicto que dividió España*. Madrid, Temas de Hoy, p. 588.

¹² Fue firmada por Alfonso XIII en nombre del Estado español, en 1929. En A. Rapisardi-Mirabelli (1941), *La Croce Rossa: feriti e malati e prigionieri di guerra*. Milano, ISPI, se afirma que los puntos de la Convención se centraban en los conflictos internacionales, sin atender a los internos; y ello se usaría para justificar la «legalidad» de usar la mano de obra forzosa de los prisioneros españoles. Sin embargo, no hay referencia alguna a tal extremo, ni para negarlo ni para afirmarlo.

¹³ Es esta una variable mayoritariamente aceptada por los estudiosos de la represión franquista, como puede verse en S. Juliá (coord.), J. Casanova, J.M. Solé i Sabaté, F. Villarroya y F. Moreno (1999), *Víctimas de la guerra civil*. Madrid, Temas de Hoy. En particular, Casanova establece el período de parón en las conquistas territoriales, desde Toledo a Málaga, como el tiempo de la regulación y estructuración de la represión. En el aspecto teórico, las variables que configuran un golpe de Estado y una guerra civil han sido precisadas, como explica Eduardo González Calleja en su último trabajo, y en E. González Calleja (2000), «Reflexiones sobre el concepto de Guerra Civil», en *Gladius, estudios sobre armas antiguas, armamento, arte militar y vida cultural en oriente y occidente*, Tomo XX, pp.301-309. Un buen acercamiento teórico lo supone A. Perlmutter y V. Plave Bennett (eds.) (1980), *The political influence of the military*. New Haven & London, Yale University Press.

¹⁴ AGA (Archivo General de la Administración)-G (Gobernación), caja 2753, C5, «Gobernador General. Gestión administrativa». En su cargo desde la creación de la Junta Técnica del Estado, pediría campos de concentración, no para prisioneros de guerra, sino para detenidos gubernamentales, en aras de la reconstrucción del país y para evitar la atrofia de sus miembros.

de campos de concentración para presos políticos. Pero no serían los políticos sino los bélicos los prisioneros para los que se estableciese la red concentracionaria franquista; en base, por tanto, a otros motivos. La toma y acumulación de prisioneros de guerra (como los 500 capturados en la catedral de Sigüenza y trasladados a Santa Clara, en Soria) en el momento en que se decide parar y regularizar la «represión caliente» en palabras de Casanova —motivo estratégico— y la percepción de estar perdiendo la oportunidad de utilizarlos a favor de los intereses económicos y políticos del Movimiento —motivos sociopolíticos—, además de la necesidad de separar a los adictos de los meros prisioneros desafectos —motivo militar—, llevó a las autoridades militares, y en particular a las Divisiones Orgánicas y los Ejércitos a establecer un débil pero premonitorio sistema de internamiento. Éste entroncaba con la necesidad no de mano de obra, sino de combatientes, alentando la deserción e internando a evadidos y prisioneros —para los interrogatorios— en Zaragoza (los de la 5ª División Orgánica), Burgos (los de la 6ª División), La Coruña (los de la 8ª División), en Ávila y Talavera de la Reina (los de los Cuerpo de Ejército de Soria)¹⁵. Y en todos estos lugares existirán campos de concentración estables, salvo en Ávila: el campo de la 6ª División Orgánica será San Pedro de Cardeña —conocido internacionalmente por ser el campo de los interbrigadistas desde abril de 1938—; el de la 8ª será Cedeira y el de la 5^a, San Gregorio (en los locales de la Academia General Militar)¹⁶.

Ante la perspectiva de haber fracasado en el golpe de Estado y por tanto, ante la necesidad de regular el aprisionamiento, el internamiento, la maximización de recursos bélicos, el mismo general Emilio Mola fue quien, a tenor de la documentación militar, propuso aclarar en enero de 1937 la situación de los prisioneros de guerra que empezaban a acumularse en estos centros de las Divisiones —los llama «Campo de concentración», sin recurrir a eufemismos— cárceles, presidios o frontones¹⁷. La clasificación de los prisioneros de guerra, para separar soldados favorables y por tanto aprovechables para las líneas sublevadas, estaba en el fondo de la cuestión. Para ello se hacía necesario dar normas unívocas para no asimilar a los prisioneros a los demás «presos rojos (...) y sometidos al régimen carcelario»¹⁸ y por tanto, eran necesarios locales y centros precisos

¹⁵ Para un compendio de Divisiones Orgánicas, Ejércitos, Cuerpos de Ejército y Divisiones bélicas, C. Engel (2000), *Historia de las divisiones del Ejército Nacional*. Madrid, Almena.

¹⁶ AGMA-ZN, A40, L4, C18. Doc. de la VI RM.

¹⁷ AGMA-ZN, A40, L5, C4.

¹⁸ AGMA-CGG, A1, L56, C18.

destinados a albergar prisioneros bélicos: en este contexto, se habilitaron los campos de Orduña (el colegio de los jesuitas) y Murgia (el de los PP. Paules), en Vizcaya y Vitoria respectivamente, así como el de Miranda de Ebro —relacionado al de San Pedro, desde febrero de 1937 instalado en los restos de la antigua fábrica azucarera y las instalaciones ferroviarias¹⁹—, para apoyar el trabajo de las Comisiones Clasificadoras —la primera en funcionar fue la de Burgos— creadas desde 1936 a las órdenes de los Auditores de Guerra.

El de los prisioneros de guerra era un problema lo suficientemente acuciante como para que la centralización político-militar desarrollada en el bando *nacional* no lo pasase por alto, y así desde marzo de 1937 se empezaron a distribuir normativas de aplicación en todos los territorios franquistas para el tratamiento de los soldados republicanos. La centralización de lo concentracionario, enraizada con la unificación militar y política en el bando franquista y que tendría su apogeo en julio de 1937 con la creación de la Inspección de Campos de Concentración de Prisioneros (en adelante, ICCP), pasó por diferentes momentos. En primer lugar, la imposición de la homogeneidad en la clasificación de los prisioneros —la Orden General de Clasificación²⁰ del 11 de marzo de 1937— para estipular la adicción al *Movimiento* por parte de las Auditorías de Guerra (en cuatro grados: A, B, C, D, tomando como base el sobre de clasificación abierto en los campos divisionarios), y de donde se dedujo que el internamiento se habría de mantener para los prisioneros que, ante la falta de datos y avales de «entidades patrióticas» —por ejemplo, por no ser su zona de origen territorio franquista—, no pudiesen demostrar su afección, ni las Comisiones de Clasificación su desafección al *Movimiento*²¹. En segundo lugar y para desbloquear la «continuación de la detención» de los prisioneros clasificados B, la creación en marzo de 1937 de la jefatura de Movilización, Instrucción y Recuperación

¹⁹ Dotado de buenas comunicaciones, con capacidad para 1.200 hombres, escasa agua de boca —«hay que traerla en cubas»— y menos de aseo, que se realizaba en el Ebro salvo cuando la azucarera no vertía sus restos al río (lo cual no impedía que las deyecciones se realizarasen desde pasarelas sobre el caudal), Miranda tendrá la imagen clásica de los campos de concentración: barracones y banderas, alambre de espino y enfermería. Su larga duración sería la prueba que, al menos en Miranda, la elección había sido acertada.

²⁰ AGMA-CGG, A1, L46bis, C3.

²¹ Especialmente en los casos B (voluntarios en las filas republicanas, sin responsabilidades político-sociales) y C (enemigos de «la Patria y el Movimiento Nacional» posibles responsables del delito de «rebelión militar» o disidencia sociopolítica, dirigentes, Jefes y Oficiales del Ejército republicano), las diligencias represivas solían quedar pendientes de la tramitación de los expedientes de clasificación. Si existían pruebas, los C y los D, «responsables probados de delitos comunes», acababan frente al Consejo de Guerra.

(MIR) de Luis Orgaz, que entre otras funciones incluía la recuperación de personal tomado al enemigo, tanto de soldados a través de las Cajas de recluta, como de prisioneros en los primeros Batallones de Trabajadores²². Y en tercer lugar, la *concesión del derecho al trabajo* a prisioneros y presos, en un Decreto fundamental para entender la vocación de los campos franquistas de crear escuadras de trabajadores forzados. Con la redacción del Decreto 281 de mayo de 1937²³ se trataba de atajar una grave situación ya existente —eso explica el tono apremiado y provisional— dándole una vuelta a la tuerca del problema de los prisioneros de guerra en aras de su utilización para bien del *Movimiento*²⁴, y justificando toda su parafernalia en la *bondad y magnanimitad* de la concesión, y en la necesidad de regeneración a través del trabajo de los clasificados provisionalmente de manera negativa²⁵.

²² Afectos al Cuerpo de Ejército de Madrid, son los de Pinto, Yeles y Villaluenga. Se crearon, según Martín Pinillos, para no tener a los prisioneros «ociosos en campos de concentración», AGMA-ZN, A15, L16, C34. «Los trabajos a que habían de dedicarse serían trabajos de utilidad militar, cosa perfectamente *justa y lógica* y que no contraviene ningún acuerdo de orden jurídico nacional ni internacional, ni ningún precepto de rígida ética, ya que los individuos que forman esos Batallones son españoles y dentro de la edad de los demás llamados a filas (...) y, por tanto, el Gobierno nacional tiene *perfecto derecho* a utilizarlos de la manera que se considere más útil para los fines de la guerra». El subrayado es mío.

²³ BOE 224, 28-5-1937.

²⁴ Rezaba el texto, tenido como referente fundamental por el Inspector de la ICCP: «Tal derecho al trabajo, viene presidido por la idea de derecho-función o de derecho-deber y en lo preciso, de derecho-obligación [sic]», y se concedía sólo a los prisioneros de guerra que tras pasar por las Comisiones de Clasificación, en éstas no se hubiese encontrado prueba de *criminalidad*, es decir, de responsabilidad política o militar en el sostenimiento de la República, en una forma legal manipulada. Algo bastante habitual, a la vista de las consideraciones de quienes han tratado la justicia represiva del franquismo. Vid. M. Lanero (1996), *Una milicia de la Justicia. La política judicial del franquismo (1936-1945)*. Madrid, Centro de Estudios Constitucionales, I. Berdugo (1980), «Derecho represivo en España durante los años de guerra y posguerra, 1936-1945», en *Revista de la Facultad de Derecho de la Universidad Complutense*, n.3, o J. Sagués (1994), «La justicia i la repressió en els estudis sobre la guerra civil espanyola (1936-1939) i la postguerra. Una aproximació historiogràfica», en J. Barrull y C. Mir (eds.), *Violència política i ruptura social a Espanya, 1936-1945*. Dossier de *Espai/Temps*, Universitat de Lleida, pp. 6-28.

²⁵ Según el texto cobrarían «la cantidad de dos pesetas al día de las que se reservarán una peseta con cincuenta céntimos para manutención del interesado, entregándosele los cincuenta céntimos restantes al terminar la semana. Este jornal será de cuatro pesetas diarias si el interesado tuviera mujer que viva en la zona nacional sin bienes propios o medios de vida y aumentando en una peseta más por cada hijo menor de quince años que viviera en la propia zona, sin que en ningún caso pueda exceder dicho salario del jornal medio de un bracero en la localidad. El exceso sobre las dos pesetas diarias que se señala como retribución ordinaria será entregado directamente a la familia del interesado». Los prisioneros trabajadores quedarían así bajo la disciplina de la «Inspección General de Prisioneros» —ya se tiene en mente la futura ICCP de julio— y de los Generales de los Cuerpos de Ejército de que dependiesen, como personal militarizado.

Prisioneros de guerra. El Frente Norte y la creación de la ICCP.

En marcha desde abril de 1937, la toma progresiva del frente Norte —de difícil evacuación—, fue la que impuso la articulación de la problemática de los prisioneros en base a una progresiva red de distribución y evacuación del personal militar aprehendido al enemigo. Así, los campos de Estella —Casa Blanca y Monasterio de Irache— en Navarra, la Universidad de Deusto en Bilbao tras su caída el 19 de junio²⁶, Pamplona, Aranda de Duero, Logroño, son los primeros resultados del cambio en el centro de gravedad bélico hacia el norte peninsular. Y otro resultado sería el incremento del trabajo de las Comisiones Clasificadoras²⁷, que en base al crecimiento de los prisioneros internados, se trasladarían a los mismos campos. El Ejército del Norte, el más activo en esos momentos, decidió además el establecimiento de San Pedro como campo estable para la creación de BB.TT.²⁸ con prisioneros B y C, como sucedió paralelamente con los de San Gregorio y Soria²⁹, con los del Sur³⁰ (el II Cuerpo de Ejército evacuaba sus prisioneros sobre Badajoz primero, y más tarde en Mérida y Cáceres, donde existían Comisiones de Clasificación; sus campos estarían entre los primeros asumidos por la ICCP un mes después) y con Talavera de la Reina, campo permanente de clasificación desde junio de 1937 para las Divisiones Tácticas del Frente de Madrid³¹.

Estamos pues ante el proceso de organización que devino en la creación de la Jefatura de campos de concentración: el 29 de junio de 1937, dos días antes que las tropas franquistas alcanzasen los límites de la provincia de Santander, Franco resolvió el cese del Coronel Luis de Martín Pinillos y Blanco de Bustamante en el Gobierno Militar de Cáceres —le substituyó Sáez de Buruaga—³², lo que dio el pie a la creación de la ICCP, el 5 de julio de 1937, en principio bajo el gobierno de la MIR pero *de facto* dependiente directa del Cuartel General de Franco³³. De este

²⁶ AGMA-ZN, A15, L3, C33bis. En relación con la caída de Bilbao, las cifras de internamiento en los campos utilizados para clasificar a los prisioneros aprehendidos son: En Vitoria (campo de Murgia) 4.357 prisioneros y presentados pendientes de clasificación; 2.000 en Pamplona; 1.170 en Logroño; 908 en Estella; 1.200 en Miranda de Ebro; y 1.500 en Bilbao (campo de Deusto), haciendo un total de 11.135 prisioneros y presentados trasladados desde el frente bélico.

²⁷ AGMA-ZN, A15, L5, varias Cc.

²⁸ AGMA-ZN, A40, L5, Cc4 y 5.

²⁹ AGMA-ZN, A39, L1, C22.

³⁰ AGMA-MIR, A35, L1, C3.

³¹ AGMA-ZN, A43, L1, C30. Dependiendo éste además de la Auditoría de guerra del Ejército de Ocupación en contacto con los Juzgados militares permanentes organizados para las Divisiones Tácticas, en Boadilla del Monte, Pinto, Navalcarnero e Illescas

³² AGMA-CGG, A1, L88, C17. BOE n. 258, 5 julio 1937, ref. 667, Secretaría de Guerra.

³³ Las secciones eran personal, intendencia e intervención, sanidad y farmacia, trabajos y obras, justicia. Entre las subsecciones, acción social y propaganda, servicios religiosos,

modo, pasaron a depender de la misma unos 11.000 prisioneros³⁴ repartidos por los campos señalados que pasaron bajo su mando —salvo Talavera de la Reina, del que no se daba cuenta—, además de los que al poco se crearon *ex novo* (dos campos en Lerma, Burgos, en el Palacio uno y otro en la Granja agrícola del Carmen, y el de Aranda de Duero, en los locales de la estación de ferrocarril) o se asumieron de manera forzosa (los campos de Cáceres: «Los Arenales», a 4 kms. de la ciudad, y la plaza de toros; la plaza de toros de Plasencia; Castuera; Trujillo; el «Cuartel Bomba» de Badajoz; los campos asturianos de Figueras, Ortigueira y Canero; los prisioneros de la prisión provincial de Salamanca, San Marcos en León, Córdoba)³⁵.

El principal interés de Martín Pinillos fue desde entonces centralizar todo cuanto tuviese que ver con el tratamiento de los prisioneros de guerra, tratando así de bloquear la posibilidad de apertura de campos y centros para prisioneros dependientes de otras unidades, y gestionando por ende todo el proceso de la vida del soldado republicano en zona franquista, desde el apresamiento al destino definitivo. Para ello, en julio se instó a reformar la Orden General de Clasificación, abarcando el «derecho al trabajo» a los prisioneros clasificados Ad, adicto/afecto dudoso³⁶, que junto a los B —desafectos sin responsabilidades *criminales*— engrosarían los campos de concentración estables, así como los Batallones de Trabajadores. Los Cuerpos de Ejército, sin embargo, se guardaron bien de ceder jurisdicciones, y de esa manera la dinámica que se impondría sería la de mantener campos divisionarios, provisionales e inestables, fuera de la potestad central de Burgos³⁷, limitando la actuación de la ICCP a «colaborar» con las Auditorías y a formar

vigilancia y custodia, vestuario, alimentación, organización de talleres y trabajos especiales, tramitación de expedientes de clasificación. A las mismas se añadió una Comisión Técnica Asesora para informar sobre los trabajos de «utilidad nacional» a realizar con prisioneros de guerra.

³⁴ AGMA-CGG, A1, L56, C122.

³⁵ AGMA-ZN, A15, L3, C33bis. Una buena aproximación a estos campos, en J. Vila Izquierdo (1983), *Extremadura: la Guerra Civil*. Badajoz, Universitas. También noticias en J. Chaves Palacios (1995), *La represión en la provincia de Cáceres durante la Guerra Civil*. Cáceres, Universidad de Extremadura, e Id. (1994), *Huidos y maquis. La actividad guerrillera en la provincia de Cáceres, 1936-1950*. Cáceres, Institución C. Brocense.

³⁶ El *derecho al trabajo* afectaría así a los prisioneros que, quedando bajo la dependencia de la Comisión Clasificadora a fin de que por la misma se ampliassen los antecedentes necesarios con vista de las personas que pudieran avalarles, o como consecuencia de la ocupación de nuevas plazas, no pudiesen demostrar su afición —los A, que debían presentarse en sus residencias si no estaban en edad móvil—; en tal caso, se les encuadraba desde las Cajas de Recluta— ni pudiesen las comisiones demostrar su desafección, ya que entonces esperaba al prisionero el Tribunal Militar.

³⁷ La multiplicación de campos, inestables y dependientes de las Divisiones que conformaban los Cuerpos de Ejército, es la que mueve al error de pensar que los centros de evacuación se puedan considerar campos de concentración.

Batallones de Trabajadores, ya que los Cuerpos la consideraron, como expresó Fuset, el asesor jurídico de Franco, una «interferencia» en su trabajo³⁸.

Interferencia que, a tenor de lo sucedido con la toma de Santander, no resultó tanto, al imponerse la nueva Inspección como referente para la distribución y clasificación de los aproximadamente 50.000 prisioneros tomados en pocas semanas, la rendición masiva más importante de la guerra. Fue la ICCP de Martín Pinillos la que se encargó de evacuarlos, estableciendo cuatro campos en Santoña —Penal del Dueso³⁹, local del Instituto Manzanero, Cuartel de Infantería y Fuerte de San Cristóbal, alojando un total de unos 1.200 prisioneros—, cuatro en Santander — la Plaza de Toros, los Campos de Football [sic], las Caballerizas del Palacio de la Magdalena⁴⁰ y el Seminario de Corbán, con un número aproximado de 12.000 prisioneros— varios en Laredo, —en los locales de las escuelas y diferentes edificios del pueblo con 8.000-9.000 prisioneros— y por último, diferentes edificios en Castro-Urdiales, donde se podrían alojar otros 10.000 prisioneros⁴¹. Entre finales de julio (la ciudad se ocupó el 26) y principios de agosto se pusieron además en funcionamiento los campos de Cedeira, Ferrol, Muros, Rianjo, Camposancos —en Galicia—, el Caserío de Osío, Jaca, Haro y Valencia de Don Juan, así como las redes de distribución de prisioneros hacia el resto de campos en funcionamiento. Existía entonces una población prisionera de 70.000 hombres⁴².

Tal sobre población llevó presto, no obstante el orgullo propagandístico del que Martín Pinillos hacía gala, al bloqueo burocrático y administrativo, no

³⁸ AGMA-ZN, A15, L32, C46bis.

³⁹ En el interior del penal del Dueso, en Santoña, se instalarían, gracias a su alto y sólido recinto de seguridad, barracones provisionales «de madera u hormigón armado» que servirían para no sólo utilizar el penal como correccional, sino también como campo de concentración. En octubre de 1937, Luis de Martín Pinillos encargaría la instalación de barracones de madera, 50 kilómetros de alambre de espino, y 8.000 piquetes metálicos en Santoña. AGMA-CGG, A11, L558, C67 y AGMA-CGG, A1, L57, C6.

⁴⁰ En septiembre de 1937, se pediría por el alto valor del edificio que lo abandonasen las unidades militares. La excepción fueron sus enormes caballerizas como campo de concentración de prisioneros. AGMA-ZN, A15, L32, C46bis, dentro de la doc. del Ejército del Norte.

⁴¹ Para regir dichos campos, y ante todo para unificar los criterios de actuación sobre estos casi 33.000 prisioneros —al ser cifras absolutamente estimativas cabe dudar tanto a la alza como a la baja—, se hizo necesaria la organización en la Plaza de Santander de una Delegación de la Inspección. AGMA-CGG, A1, L16, C3.

obstante las continuas ampliaciones de campos de concentración —en agosto se unen a los campos de la ICCP el del Monasterio de la Santa Espina (Valladolid) y los de Medina de Rioseco, Palencia, Palma de Mallorca⁴³— y la multiplicación de las Comisiones asentadas en los campos de clasificación⁴⁴. Lo mismo que se repetiría en octubre de 1937 cuando, sin resolver la reubicación de los prisioneros de Santander, se lograse el cierre de la franja norteña con la conquista de Gijón, el 21. La necesidad de espacio para internamiento y clasificación cristalizaron en la instalación de los nuevos campos de Asturias, en Llanes, Celorio, Gijón, Avilés, Candás, Oviedo (La Cadellada), Luarca, Andes, Infiesto, Pola de Siero, con un total aproximado de 30.000 prisioneros; y en Galicia, los de Ribadeo, Santa María de Oya y Celanova, con un número aproximado de 10.000 prisioneros.

En base a la Orden de clasificación de marzo y julio de 1937, los 75.000 prisioneros del Norte fueron clasificados, en un proceso que sin duda duró mucho más de lo esperado, directamente dentro de los campos de concentración, donde se trasladaron las Comisiones de Clasificación para evitar traslados innecesarios de prisioneros. De manera propagandística y para demostrar el supuesto alto índice de adhesión popular al *Movimiento*, se dijo que un 55% de los prisioneros de 1937 eran afectos (A), un 15% Ad, un 13% B, un 9% C, un 2% D, aparte de un 6% que estaría aún sin clasificar⁴⁵. En principio tamaña adicción al *Movimiento* resulta dudosa, aunque resulte paralela a la que den las cifras de clasificación de las comisiones para todo 1937. Por tanto, de los 106.822 prisioneros clasificados por las Comisiones en todo 1937, casi un 30% se integraría en los grupos (Ad y B) para los que la red concentracionaria centralizada se había creado,

⁴² AGMA-CGG, A1, L56, C14, entre los precedentes, los 50.000 de Santander y los tomados a primeros de agosto.

⁴³ En las Baleares existirían, siguiendo la historiografía sobre el tema, otros centros provisionales llamados campos de concentración por los historiadores. Según J. Massot i Muntaner (1990), *Els escriptors i la Guerra Civil a les Illes Balears*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat; Id. (1978), *Cultura y vida a Mallorca entre la guerra i la posguerra (1930-1950)*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat; J. Schalekamp (1997), *Mallorca, any 1936. D'una illa hom non en pot fugir*. Mallorca, Prensas Universitarias [ed. or. 1981], existía el campo de Formentera: un caso de confusión entre centros penitenciarios y campos militares.

⁴⁴ Por orden del 5 de septiembre, nacían las de Santander, Santoña, Castro-Urdiales, Laredo, además de las previas de Pamplona, Estella, Vitoria, Logroño, Miranda de Ebro, Bilbao, Burgos, Palencia y Aranda de Duero. A la postre, un total de trece comisiones se pondrían en funcionamiento duplicando y a veces triplicando las de cada localidad, como las de Santoña.

⁴⁵ AGMA-ZN, A40, L5, C4. Doc. del 6º CE.

salvándose del Consejo sumarísimo de guerra en el Tribunal Militar pero ingresando en los campos de la ICCP para la creación de Batallones de Trabajadores, la vía «honrada y justa» de utilizar para sí, para salvar la «Patria y civilización cristiana», a la «horda de asesinos y forajidos» que se enfrentaba al ejército franquista. La intención de Orgaz era dotar a cada Cuerpo de Ejército de tres batallones, a razón de 600 prisioneros cada uno⁴⁶, y así de los tres actuando en julio de 1937 a los casi 65 a finales de año —con 34.000 prisioneros—, la redistribución de prisioneros en Batallones reforzó la militarización de la retaguardia, integró a los prisioneros en la *economía de guerra*, y llevó a los prisioneros lejos de sus redes sociopolíticas originarias.

Como cabría esperar, los Batallones crecieron de volumen cuanto los campos y el aprisionamiento de soldados republicanos. Así, en abril de 1938 los integraban ya 40.690⁴⁷ prisioneros trabajadores, mediada la revisión de expedientes⁴⁸ destinada a crear Batallones especializados por oficios. Con ello se les podría destinar a talleres e industrias civiles militarizadas, pero también a trabajos para instituciones y particulares. Las peticiones concedidas de trabajadores prisioneros a particulares de las que tenemos noticia dan muestra de cuáles fueron los resortes económicos, políticos, ideológicos, que más se beneficiaron de esta moderna forma de redención por el trabajo y de explotación laboral⁴⁹: particulares, Diputaciones, ayuntamientos, y la Iglesia católica.

1938-1939. AMBICIONES Y REALIDADES.

Las consecuencias de la caída del Frente Norte se hicieron sentir durante meses —y no sólo por tener que contrarrestar el impacto de la guerra fuera del frente, contra los

⁴⁶ AGMA-CGG, A1, L56, C122. El Sur de Queipo de nuevo se mostraba independiente a cuanto aconteciese en Burgos: ya disponía de seis batallones disciplinarios, organizados por el mismo Ejército. Lo único que Orgaz se atrevía a pedir al excéntrico general era que los Batallones del Tercer Cuerpo de Ejército se reinstalasen en Almendralejo, Pueblo Nuevo y Espiel. Veintiún BB.TT. se crearon el mismo día, el 13 de agosto.

⁴⁷ AGMA-CGG, A1, L58, C10.

⁴⁸ AGMA-CGG, A35, L1, C25. Tal cantidad de mano de obra prisionera haría pronto pensar en la diversificación de los trabajos, creándose los llamados *Batallones mineros* en las minas de Bilbao, y especializando sus labores. Para la reclasificación y criterios de utilidad e inutilidad de los prisioneros, AGMA-CGG, A1, L16, C3. Las siguientes obras públicas de «interés nacional» serían carreteras, ferrocarriles, saneamiento de marismas y repoblaciones.

⁴⁹ AGMA-CGG, A1, L57 y 58.

huidos⁵⁰—, y devinieron en los ulteriores intentos de remodelación del sistema concentracionario. Pero ante todo, 1939 y 1939 resultan ser los años donde en los campos de concentración se observen las mayores tendencias de grado totalitario en el trato de los prisioneros de guerra. Y no sólo por las pruebas que de ello nos dan la inquietante presencia de agentes de la Gestapo en San Pedro de Cardeña —para interbrigadistas desde abril de 1938— o las demenciales investigaciones sobre «psiquismo marxista» y la pureza de la raza hispánica del Gabinete de Investigaciones Psicológicas de Vallejo Nágera⁵¹; también por el endurecimiento de las condiciones de vida en los campos, y por la articulación de programas de reeducación ideológica, moral y religiosa sobre los prisioneros.

La función social de los campos franquistas⁵².

Un momento clave para entender la historia concentracionaria del franquismo es cuando los campos se establecen de forma jerarquizada. Es decir, cuando se puede considerar que forman una red de distribución de personal, donde en cada tipo de centro se realiza la función específica que se le ha encomendado. Ese momento parecía haber llegado, para el Jefe de la ICCP, a principios de 1938. En buena medida, que Franco y su Cuartel General decidiesen que la Inspección no era la institución llamada a regir el devenir de los prisioneros de guerra desde el primer momento del aprisionamiento, y por ende que sus funciones empezasen tras la clasificación —realizada en campos divisionarios y de Cuerpos de Ejército—, liberó, cuando se pudo liberar, de carga y de responsabilidades a un organismo que cada vez más, tenía la esperanza de acercar su modelo concentracionario, guiado por el devenir bélico, al concepto de depuración social y reeducación en el trabajo y la propaganda. Cuando Fidel Dávila hablaba a principios de 1938 de la necesidad de mantener la potestad de la ICCP sobre los campos «verdaderos» de concentración, estaba afianzando lo que era una realidad (la existencia de campos al

⁵⁰ En este sentido, para la relación de los huidos con el campo de San Marcos, vid. S. Serrano (1986), *La guerrilla antifranquista en León (1936-1951)*. Salamanca, Junta de Castilla y León, en particular pp. 93-110.

⁵¹ Aspectos estudiados por J. Bandrés y R. Llavona (1996), «La psicología en los campos de concentración de Franco», en *Psicothema*, vol. 8, n. 1, pp. 1-11. La mejor perspectiva histórica del tema la ha trazado, no obstante, R. Vinyes (2001), «Construyendo a Caín. Diagnosis y terapia del disidente: las investigaciones psiquiátricas militares de Antonio Vallejo Nágera con presas y presos políticos», en Ayer, n. 44, pp. 227-250.

⁵² Para una sistematización más precisa y en perspectiva comparada de la función social de los campos, J. Rodrigo (2001), «Vae victis!...», *op. cit.*

margen de la ICCP), pero también diferenciando netamente las características básicas que unos y otros debían cumplir. Sin embargo, la diferenciación no fue tan neta en la realidad como en el papel: el retraso en la clasificación de los prisioneros del Norte y la necesidad de espacio para internar y clasificar a los de Aragón y Cataluña determinaron el mantenimiento de la ICCP como referente no en la depuración, sino en la gestión administrativa e intendente de los prisioneros de guerra. Por ello y para delimitar funciones, en 1938 se estableció la red de competencias sobre los prisioneros de guerra que se mantendría hasta el final de la guerra: campos de evacuación, «lazaretos», de clasificación⁵³, de prisioneros Ad y B, para internacionales, para inválidos, además de un proyecto de campo para menores de edad. La ICCP mantuvo el control de algunos del tercer tipo, así como el cuarto, el quinto y el sexto. Es decir, que mantuvo la potestad sobre la red concentracionaria propiamente dicha; la dotada de cierta estabilidad.

No obstante, fue 1938 también el año en que ambiciones y realidades chocaron de manera frontal, y el devenir de los hechos en 1939 y la «ofensiva de la victoria» solamente ratificaron esta apreciación.

Las pretensiones de crear «campos de trabajo» con el respaldo de Serrano Súñer (un fracaso para Martín Pinillos, que hubo de ceder prisioneros a Regiones Devastadas sin que dependiesen de su mando⁵⁴) fracasaron, y como «campos de trabajo», sin que fuese la denominación dada durante la guerra, podemos sólo entender en algunos momentos los recintos donde se albergaron Batallones de Trabajadores, escuadras de Regiones Devastadas o, en posguerra, Colonias Penitenciarias Militarizadas⁵⁵ y Batallones Disciplinarios de Soldados Trabajadores.

⁵³ A disposición de las Comisiones de Clasificación, dependientes del General del Cuerpo de Ejército y del Auditor. AGMA-ZN, A15, L3, C33bis. El campo de clasificación por excelencia en este período sería Miranda de Ebro, capaz de despojarse de la llegada ininterrumpida de personal del frente despachando 955 actas de clasificación de prisioneros en 25 días, a través de la Comisión instalada a posta en el mismo. En Murgia se clasificaba a un prisionero cada seis minutos.

⁵⁴ El modo en que Martín Pinillos intentó resolver la falta de normativas unívocas —lo que quería era en realidad que evacuación, clasificación, internamiento y trabajo dependiesen de su Inspección— fue, en el papel, creando «campos de concentración de trabajo», a un estilo sin dudas más totalitario que la mera funcionalidad bélica de los campos existentes, con la colaboración del Ministerio del Interior de Serrano Súñer. AGMA-ME (Ministerio del Ejército), caja 20.563. Ello se realizaría a través del Servicio Nacional de Regiones Devastadas. En estos casos, los prisioneros residían en los campos de concentración más cercanos, explicándose así las misteriosas salidas «a trabajar» de los campos que relatan no pocos de ellos. La documentación de Regiones Devastadas, en AGA-OP (Obras Públicas), donde fue a parar desde el fondo de Gobernación-Interior.

⁵⁵ Servicio creado por ley de 8 de septiembre de 1939. AGA-P (Presidencia), caja 4879, del que dependieron numerosas obras realizadas con presos, entre ellas el famoso Canal del Bajo Guadalquivir. Llama la atención que en 1956 se quisiese cambiar de nombre por el de "Servicio de agrupaciones de trabajo militarizadas" ya que la parte penal, en 1956, se reducía a 4 personas, y porque tal nombre no era conveniente ante la entrada de créditos americanos para la realización de algunas obras.

Pueden considerarse como tales, pero no recibirían tal calificación. Pero sin dudas, el fracaso mayor no fue el mero hecho de no obtener la tutela conjunta, civil y militar, de los supuestos campos de trabajo. El fracaso más grande resultó el de la ideología y las ambiciones que sustentaban tal proyecto, imponiéndose definitivamente la funcionalidad bélica de los campos de concentración. Por tanto, más la heterogeneidad, la provisionalidad y la arbitrariedad interna en los campos que en una organización racional y guiada por unos principios inamovibles.

Desde enero, y tras la pérdida de Teruel, Franco tomó de nuevo la iniciativa bélica. Consciente de ello, la ICCP preparó la ampliación de los campos cercanos al frente aragonés, a base de barracones desmontables⁵⁶. La ampliación, además, fue paralela a la búsqueda de nuevas ubicaciones, mas sólo el Burgo de Osma pudo utilizarse para los intereses de la ICCP, que no eran otros que encuadrar, clasificar y depurar a los 15.723 prisioneros de febrero, 14.170 de marzo o los 18.046 de abril de 1938⁵⁷. Los avances territoriales y los movimientos bélicos, desde el desbordamiento del frente aragonés a la ofensiva sobre Cataluña (pasando por las conquistas de Lleida y Castellón, y batallas tan significativas como la de Pándols y el Ebro) habrían así de renovar las necesidades de espacio para la clasificación e internamiento de prisioneros, y además dieron pie, en el seno de la ICCP como centro neurálgico de lo concentracionario, a plantear nuevas iniciativas para el tratamiento de los prisioneros de guerra⁵⁸.

De los prisioneros hechos entre marzo y finales de abril se evacuarían a campos estables 30.513⁵⁹, tomando como base el campo de San Gregorio en Zaragoza, el pequeño campo de Calatayud y el de San Juan de Mozarrifar, junto a la capital aragonesa (de nueva creación en febrero ante el abarrotamiento de los locales de la Academia). A ellos llegaban desde su paso por los centros divisionarios y de los Cuerpos de Ejército⁶⁰ dispuestos en territorio aragonés para su evacuación, y de ellos salían para ser

⁵⁶ Miranda —treinta barracones de madera, para albergar a 6.000 hombres—, San Pedro de Cardeña —reparación de edificios, para 1.000 hombres más— San Marcos en León (que en diciembre de 1938 tendría capacidad para albergar a 8.000 prisioneros), y Aranda de Duero —cinco barracones, de entrada, para 1.000 hombres—, sobre todo, por su relación directa con Asturias —cuyos prisioneros aún no habían sido clasificados— y por la cercanía al nuevo foco de entrada de soldados del campo republicano, serían los centros donde principalmente se realizarían obras de ampliación, que empezarían a variar la imagen de los campos españoles, hasta ahora casi toda hecha de edificios usados provisionalmente, caballerizas de palacios, cuarteles y ciudadelas, hacia la clásica de las barracas, las edificaciones de madera alineadas, los kilómetros de alambre de espino.

⁵⁷ AGMA-ZN, A15, L6, C81.

⁵⁸ AGMA-CGG, A1, L57, C51.

⁵⁹ AGMA-CGG, A1, L57, C51.

⁶⁰ Estos serían los de Cariñena, y sobre todo Barbastro, según la documentación en AGMA-CGG, A1, L58, C10.

encuadrados en BB.TT. o para ser internados indefinidamente en campos como San Pedro. Tras la experiencia del Norte, y en la medida de lo posible, en los campos de concentración de la ICCP sólo llegarían cuando los prisioneros resultasen de dudosa adhesión al *Movimiento*: a San Pedro de Cardeña si quedaban detenidos a disposición de las Auditorías de guerra, y a Miranda de Ebro si de la clasificación resultasen *dudosos*⁶¹. Pero no obstante la limitación de las pretensiones de Martín Pinillos, casi todos los campos —se abre entonces el de Villacastín— y batallones entre marzo y abril de 1938, y ante la necesidad de espacio donde tramitar las clasificaciones de las Auditorías, sufrieron fuertes incrementos en el número de prisioneros que albergaban, de los 72.000 de marzo a los 81.000 de abril, en relación con la ofensiva aragonesa y sobre Castellón⁶², con casi 43.000 internados en campos —sólo los denominados *de clasificación* sumaban treinta—, entre no clasificados y pendientes de avales. Sumando pues el número de prisioneros clasificados durante el «segundo año triunfal» y primero de la ICCP, (106.000⁶³ en 1937 y unos 60.000 hasta julio), obtenemos la cifra aproximada de 166.000 prisioneros internados (independientemente de la duración) hasta mediados de 1938⁶⁴.

Pero volvamos un momento atrás, puesto que en abril de 1938 se logró completar —a falta del campo correccional de menores, del que hubo proyectos en 1939— la tipología de campos de concentración planteada por el Inspector de la ICCP con el establecimiento de uno exclusivamente para prisioneros internacionales, que por orden de 4 de abril sería San Pedro de Cardeña⁶⁵, junto con prisioneros españoles pero en régimen teóricamente diferente: bajo el auspicio, esta vez sí, de la Convención de Ginebra de 1929. A este monasterio, ya ocupado por prisioneros de la campaña de Asturias, llegaron paulatinamente en abril, marcando la dinámica que posteriormente se repetiría hasta su cierre en

⁶¹ Antes de ello, los CE de Navarra y Aragón evacuarían sobre el centro de Binéfar; el CE Marroquí sobre Caspe, los CE del Maestrazgo y Navarra sobre Alcañiz. Desde los tres centros, la evacuación se realizaría a San Juan de Mozarrifar y San Gregorio. AGMA-ZN, A15, L16, C34. Doc. del E. Norte.

⁶² Avilés vería multiplicarse por cuarenta su volumen de internamiento ya que pasó a ser el único de la región asturiana; también los de Medina de Rioseco (por diecinueve) o Logroño (por dieciocho). Otros se mantuvieron dentro de unos límites o incluso disminuirían. Entre los primeros, León, Aranda de Duero, Cedeira, Camposancos, Calatayud, Santoña, Talavera de la Reina; entre los segundos, Trujillo, Soria, Badajoz.

⁶³ AGMA-CGG, A1, L16, C3. Nada no obstante comparado con «los que con la ayuda de Dios, el espíritu de nuestras tropas, el genio del Caudillo y la pericia de nuestros Generales, han de ser hechos en el porvenir próximo», ya que pensaba el Inspector de los campos que siendo los *rojos*, todos, «culpables en menor o mayor grado» de las calamidades que se sufrían en España.

⁶⁴ AGMA-CGGA5, L281, C18.

⁶⁵ AGMA-CGG, A1, L56, C19.

1940, todos los prisioneros de las Brigadas existentes en otros centros de internamiento y campos de concentración⁶⁶.

La pretensión *reeducativa*, regeneradora y evangelizadora de los campos, clara en San Pedro —donde existió una purgada biblioteca y donde se experimentaron las sesiones de propagandización mejor documentadas⁶⁷— y más difusa en otros al ser tantas veces paso provisional de prisioneros, nos lleva a esbozar en breve bosquejo las condiciones de vida y, por ende, la vida cotidiana y a la memoria de los mismos. La visión oficial, edulcorada y sanitaria de los campos franquistas se contradice y desploma en cada uno de los relatos autobiográficos de los prisioneros, y en la cristalización personal de la experiencia cotidiana en los campos. Un análisis a las disposiciones tomadas para regular el régimen interior da muestras claras de cómo percibían las autoridades facciosas a sus potenciales disidentes⁶⁸: una combinación de degenerados, engañados e irreductibles a la que había que quitar de en medio, de manera expeditiva o a través de lo que se denominaba «ganarse» al prisionero. Ganar adeptos a la *causa* implicaba la recuperación del exsoldado, hallando en el trabajo el vehículo propicio, pero también cristalizándolo en la reeducación del prisionero: propaganda (directa e indirecta), evangelización, *limpieza* ideológica formaban parte de los medios a través de los cuales el «verdadero cristiano» que todo español llevaba dentro saldría a flote, anegado en el rencor ateo y marxista en el que había estado engañado. No sólo la clasificación formaba parte de la función social de los campos franquistas, por tanto. Tanto o más importante era la demostración pública de la aceptación, en izadas y arriadas de bandera⁶⁹, formaciones —dos al día además de las

⁶⁶ AGMA-CGG, A1, L58, C10. La cifra dada por un testigo sobre los prisioneros españoles en San Pedro es errónea, ya que no eran 3.000 sino 1.300 a 1 de marzo, y 1.977 a primero de abril de 1938. La cifra, obtenida de una memoria de la ICCP, extrañamente no refleja aumento sino disminución del número de prisioneros en abril del 38, ya que se señalan 1.950 a 27 de ese mes. La cifra que consideramos errónea es de N. Dorland (1938), «In Franco's prison camp. An American reports his experiences», en *New Masses*, n. 22. Pero esto parece ser sólo un espejismo creado por el obvio traslado de muchos prisioneros españoles a otros campos: en junio de 1938, 2.541 son los prisioneros internados en el campo: AGMA-CGG, A1, L46bis, C6.

⁶⁷ Vid. C. Geiser (1986), *Prisoners of the good fifth. Americans against Franco fascism*. Lawrence Hill, Westport, es el mejor trabajo de investigación, y memorialístico, sobre cualquier campo franquista.

⁶⁸ Las normas para la regulación de la vida cotidiana y el régimen interior de los campos, unificadas en julio de 1938, en AGMA-CGG, A1, L16, C3.

⁶⁹ Id. «(...) saludando con el brazo extendido, dando los vivas reglamentarios, y al romper filas (...) mediante la voz ejecutiva de ¡FRANCO! En todas las formaciones, asimismo, se darán los tres vivas a España, Generalísimo y Arriba España» (artículo 15 del reglamento de régimen interno)

de distribución de la comida⁷⁰—, y demás actos públicos como las conferencias «religioso-patrióticas». Y asimismo, en la aceptación de las condiciones de vida (con la correspondencia censurada, prohibiciones de entrada de familiares, higiene imposible, registros, cacheos e investigaciones, «cursos de refutación del marxismo» [sic], «conferencias de carácter higiénico-sanitario y de divulgación profiláctica de enfermedades venéreas [sic]», trabajos sin encuadrarse en BB.TT sino en relación al campo mismo) como parte integral del «merecido» castigo por haber pretendido «destruir la Nación». Si no se aceptaba esta última variable, para ello estaban los servicios religiosos, donde el sacerdote era el «conductor espiritual de la moral del prisionero, para lo que dará las conferencias y prácticas religiosas que sean convenientes» (art. 56).

La primera mitad de 1938 resultó pues ser el corolario del proyecto social del *nuevo* Estado para sus prisioneros de guerra. Las tomas de Lleida el 3 de abril y de Castellón el 13 de junio como realización máxima del avance territorial desarrollado por las tropas franquistas —y con campos de concentración en ambas, el segundo bajo el mando del CE de Galicia⁷¹—, pusieron en el brete de distribuir una población prisionera de unos 69.000 hombres que según el Parte Oficial de Guerra, habrían caído en su territorio desde enero hasta julio de 1938. En base a la distribución de la población prisionera se pondría en funcionamiento el campo de Barbastro⁷² (Huesca), centro inestable pero muy tenido en cuenta cuando, desde mayo, se busquen emplazamientos⁷³ y se replanteen las evacuaciones de prisioneros de la campaña de Levante. Sin embargo, la fuerza de la ICCP como centralizadora de lo concentracionario estaba ya en decadencia, por motivos exclusivamente estratégicos. En primer lugar, por su sometimiento jerárquico a las decisiones del Ejército de ocupación en el establecimiento de Auditorías y por tanto de campos de clasificación fuera de su control. En segundo lugar, por las terribles condiciones (ver el cuadro n.1) de vida y hacinamiento en sus dependencias. Y en tercer

⁷⁰ Id. « (...) para evitar que los prisioneros permanezcan en estado de ociosidad perjudicial, formando grupos y discurriendo por el Campo a su libre antojo, (...) se aprovecharán para pasar listas y revista, prácticas de lecturas y ejercicio físico, así como las diligencias e investigaciones que se precisen» (art. 19)

⁷¹ Los campos de la 108 División, del CE de Galicia, fueron Soneja, Sot del Ferrer y Torres-Torres.

⁷² AGMA-ZN, A15, L35, C65. Doc. del E. Norte. La propuesta de Barbastro no era, sin embargo, para el uso del convento, sino del cuartel del General Ricardos, más adecuado. Al campo, no obstante, no se le daría el visto bueno antes de septiembre de 1938, ante lo perentorio de clasificar a los prisioneros de la Bolsa de Bielsa. Lo cual no era óbice para utilizar la localidad en el internamiento de 800 prisioneros evacuados desde Lérida en junio.

lugar, por decidirse que, tras la evacuación, los prisioneros dudosos irían a sus residencias de origen para tramitar allí las clasificaciones definitivas⁷⁴. A la ICCP le quedaría sólo el «facilitar la labor depuradora de responsabilidades a cargo de la Auditoría del Ejército de Ocupación». Así, en estos meses, la retaguardia del frente se llenó de centros de evacuación y distribución de los prisioneros⁷⁵, que generalmente se tienden a llamar campos de concentración, pero que rara vez se adaptaron a los modelos concentracionarios establecidos desde la creación de la ICCP.

Sin embargo, lo cierto es que la ICCP nunca quiso ser consciente de la mala situación de sus campos, como al proyectar la redistribución y uso de la mano de obra de los prisioneros de Aragón, Levante y Cataluña. Cerrados ya los provisionales de Asturias y Santander —el uso del Penal del Dueso se restringió—, se reconocía que en los restantes la capacidad *higiénica* recomendada era ampliamente superada⁷⁶; aún así, se apostaba por seguir internando prisioneros en ellos. A la vista del siguiente cuadro, sin embargo, no parece que ningún campo estuviese preparado para la recepción de nuevos contingentes: ante la lentitud de muchas clasificaciones algunos campos se habían convertido en centros prácticamente de reclusión penal, mas sin juicio previo alguno. Del absoluto desbordamiento de las plazas útiles para el internamiento y la clasificación, lo que por fuerza devenía en hacinamiento y pésimas condiciones de vida, hablan los datos ofrecidos por la ICCP y su responsable sanitario.

Cuadro 1: Campos de la ICCP en julio de 1938. Número de prisioneros y capacidades recomendadas⁷⁷.

CAMPO	PRISIONEROS	CAPACIDAD	ESTADO
-------	-------------	-----------	--------

⁷³ AGMA-CGG, A1, L56, C24.

⁷⁴ AGMA-ZN, A15, L16, C34. Doc. del E. Norte, 6^a CE.

⁷⁵ Los CE de Navarra y de Aragón evacuarían los prisioneros sobre el Centro de Binéfar; el CE Marroquí sobre el Centro de Caspe; el CE del Maestrazgo sobre Centro de Alcañiz, así como el CE Galicia, sobre los Destacamentos de Vinaroz y Castellón, y éstos sobre el de Alcañiz. Alcañiz, Caspe y Binéfar, directamente sobre el Campo de Concentración de Zaragoza, San Juan de Mozarrifar, central de evacuación.

⁷⁶ En especial que los campos de Cedeira (la antigua fábrica de salazones sobre la playa, sin agua de boca o aseo), Medina de Rioseco, Estella, Plasencia (plaza de toros) y Los Arenales (sin agua ni retretes) debían ser rápidamente clausurados, los de Santoña — el agua de los baños filtraba a la de boca del pueblo—, Aranda de Duero y el Monasterio de la Santa Espina reformados, y el de Miranda, ampliado.

⁷⁷ Realización propia desde AGMA-CGG, A1, L46bis, C6. Leyenda de la información oficial: B, bueno; R, reformable; C, clausurable.

La Magdalena (Santander)-B	1600	600	266,66%
Murgia-B	1.266	500	253,2%
Mº Sta. Espina-R	1.900	800	237,5%
Santoña (C. Infantería)-C	3.518	1.500	234,53%
Miranda de Ebro-R	2.810	1.200	234,16%
Pamplona (La Merced)-B	2.800	1.200	233,33%
San Pedro de Cardeña-B	2.541	1.200	211,75%
Deusto-B	4.488	2.500	179,52%
Cedeira-C	304	181	167,95%
San Marcos (León)-B	6.700	4.000	167,5%
Lerma-B	779	500	155,8%
Avilés-B	1.288	850	151,52%
Santoña (I. Manzanero)	1.713	1.200	142,75%
Medina de Rioseco-C	980	750	130,66%
Camposancos-B	1.076	878	122,55%
Corbán-B	3.258	3.000	108,6%
Los Arenales (Cáceres)-C	360	450	80%
San Juan de Mozarrifar-B	819	1.425	57,47%
Rianjo-B	72	570	12,63%
San Gregorio (Zaragoza)-B	1.013	-	-
Aranda de Duero-R	-	2.000	-
Estella-C	-	600	-
Plasencia-C	-	-	-
Soria	-	-	-
Talavera de la Reina	-	-	-
Córdoba	-	-	-
Logroño	-	-	-
TOTALES	39.285	25.904	151,65%

No obstante esta situación de desfase entre capacidad y volumen de internamiento⁷⁸, ante la necesidad real de disponer de espacio de concentración para los prisioneros de Cataluña y el Ebro y Cataluña, la ICCP fue capaz de *liberar*, maximizando la actuación de los

⁷⁸ Sobre los campos de Soria, Talavera, Logroño y Córdoba no se daba información: dependientes de la ICCP pero de escasa capacidad y poco uso, no podían considerarse, a juicio de Martínez Nevot, Jefe de los servicios sanitarios de la Inspección, *verdaderos* campos de concentración.

campos divisionarios⁷⁹ y con una nueva oleada de creación de BB.TT. —que a julio de 1938 sumaban ya 94— espacio de internamiento⁸⁰, algo que se había convertido en una obsesión para Martín Pinillos⁸¹. Los campos de concentración se habían impuesto como referente bélico funcional para el tratamiento de los prisioneros de guerra, en sus variantes eventual —los campos divisionarios— y estable a fuerza de necesidad; lo cual, por otra parte, no resulta extraño si pensamos que el Ejército del Norte, el más activo y del que más dependía la ICCP, tomó en 1938 99.906 prisioneros, además de unos 3.000 en camino de centros de evacuación en diciembre⁸². Sin embargo en 1938, aparte del desparrame propagandístico y reformativo constatado en los campos, marcó el fracaso de las ambiciones de estabilidad y criterio totalitario para con los prisioneros de guerra. 1939 se caracterizará por el triunfo de la concepción funcional del fenómeno concentracionario franquista.

La ofensiva final y el fin retórico de la guerra.

1939 marca el fin retórico de la guerra civil, la explosión de lo concentracionario, pero no así el del drama de los prisioneros. El número de ellos dependientes de la Inspección de Campos de Concentración a finales de 1938 era de 31.061, según nota del Coronel Martín Pinillos, pero sólo dos meses después, en febrero

⁷⁹ AGMA-ZN-ENA15, L14, C36. Los prisioneros y presentados de los Cuerpos de Ejército de Navarra, Aragón y Marroquí en el norte del Ebro se evacuarían al Centro de Evacuación de Prisioneros de Ejército de Monzón. Las Grandes Unidades en el sector Sur del Ebro, sobre el Centro de Evacuación de Ejército de Zaragoza, o al de Vinaroz, según su situación. Los Cuerpos de Ejército de Galicia, Destacamento de Enlace y Brigada Flechas Negras lo harán al Destacamento de Evacuación de Prisioneros de Ejército de Castellón, que se crea *ex novo*. Los Cuerpos de Ejército de Castilla, Turia y CTV sobre el Centro de Evacuación de Prisioneros de Cella. La recepción de todos estos prisioneros se centralizaría sobre Zaragoza, en principio y en función a las capacidades de cada momento de sus dos campos

⁸⁰ Hemos señalado antes el establecimiento de campos en Barbastro; en iguales fechas, se propuso la ampliación del de Plasencia, hasta 6.000 prisioneros.

⁸¹ AGMA-CGG, A1, L56, C24. Los campos con capacidad sobrante en agosto eran S. Juan de Mozarrifar, Calatayud, Jaca, Soria, Aranda de Duero, Logroño, Pamplona, Estella, Murgia, Orduña, Deusto, Santoña, Corbán, La Magdalena, León, Astorga, Camposancos, Rianjo, Cedeira, Avilés, Medina de Rioseco, Monasterio de la Santa Espina, Los Arenales, la Plaza de Toros de Cáceres, Plasencia, Trujillo, Badajoz, Mérida y Córdoba. En diciembre se añadirían Lerma, San Gregorio, Haro, Miranda de Ebro, Palma, Talavera y Toledo. A los que en agosto se habían unido los de Montilla, Cabra, Lucena y Aguilar de la Frontera, en la provincia de Córdoba. Cuatro centros dispuestos con rapidez en los que tan sólo había prisioneros en Montilla (406). La ICCP los señala como campos de concentración, pero más bien parecen ser centros para BB.TT. vacíos

⁸² AGMA-ZN, A18, L4, C30. Doc. del E. Sur.

de 1939, el total de prisioneros bajo su mando es de 237.103⁸³, además de 40.000 prisioneros que a fecha de la nota restaban aún en los campos y prisiones catalanas. Ello, teniendo en cuenta que 90.000 personas se hallaban, a la fecha, encuadradas en Batallones de Trabajadores⁸⁴.

A principios de 1939 se dispuso la creación de nuevos campos para la ocupación final de Cataluña. Reus⁸⁵ y Tarragona serían los primeros campos permanentes de clasificación, dando también carácter de estabilidad al de Barbastro y los de Lleida⁸⁶, y al poco al de Cervera, como centro de evacuación, y Manresa, para el CE de Aragón. Ante el agotamiento de los campos de Extremadura, se mandó la concentración de prisioneros en Huelva⁸⁷ y el cuartel de La Aurora de Málaga, para 2.000 y 3.000 prisioneros respectivamente⁸⁸, mientras que los campos de Pamplona y Estella servían para internar y clasificar a los repatriados por Irún. En ese mismo mes, encontramos la mayor explosión concentracionaria, reflejo de las incapacidades de la ICCP para imponerse como referente en cuanto a materias relacionadas con los prisioneros de guerra, y de la victoria de la improvisación⁸⁹. En febrero, por un lado, se pedía personal para custodia de las plazas de

⁸³ AGMA, CGG, A1, L 58, C 10. El Ejército del Norte evacuaría más de 110.000 prisioneros entre enero y febrero de 1939. Durante las operaciones sobre Cataluña, 58.536 prisioneros habían sido evacuados por la Delegación de Zaragoza, y 17.506 por la de Irún, que eran, por su dependencia directa del Ejército del Norte, las que se encargaban del problema de los prisioneros de guerra de la zona.

⁸⁴ AGMA-CGG, A1, L 58, C 10.

⁸⁵ El campo de Reus está estudiado por M. Duch Plana (1996), *Reus sota el primer franquisme, 1939-1951*. Reus, Associació d'estudis Reusencs.

⁸⁶ AGMA-CGG, A1, L55, C10. Para los campos de Lleida y provincia (la Seu Vella, el Seminari Vell, el Seminari Nou, etc., vid. M. Barallat i Barés (1991), *La repressió a la postguerra Civil a Lleida (1938-1945)*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 120-121.

⁸⁷ AGMA-CGG, A18, L16, C30.

⁸⁸ AGMA-ZN, A18, L16, C30. Doc. del E. Sur. Sobre el campo de Málaga, y los posteriores de Alhaurín el Grande y Torremolinos, han escrito brevemente E. Barranquero Texeira (1994), *Málaga entre la guerra y la posguerra. El franquismo*. Málaga, Arguval, y M. Eiroa San Francisco (1995), *Viva Franco. Hambre, racionamiento, falangismo. Málaga, 1939-1942*. Málaga. En un evidente error tipográfico, se dice en este libro que en los campos existían dos millones de prisioneros, a una media de 50.000 por campo (p. 266).

⁸⁹ A igual conclusión se llega observando el crecimiento de campos divisionarios: el plan de evacuación para Cataluña comportaba el traslado de los prisioneros del CE Urgell desde Solsona (centro de evacuación a Cervera y luego a Lérida (Campo de concentración). Los del CE de Aragón y CE del Maestrazgo, de Manresa a Cervera o Lérida. Los del CE de Navarra y CTV, de Barcelona por camión a San Vicent de Calders y de ahí a Barbastro, o por barco a Tarragona (Campo de concentración).

toros habilitadas como campos⁹⁰ y se empezaban a evacuar por mar prisioneros a los que se señalan como campos de concentración de Sevilla, Betanzos, Écija, Rota (Cádiz), Huelva, Santa María de Oya, Padrón y Málaga⁹¹; por el otro, se pedía la capacidad de evacuación de personal desde Zaragoza, para preparar el fin de las hostilidades en Cataluña⁹² con conexión con los campos, algunos denominados *eventuales*, de Camposancos, Toro, Valencia de Don Juan, Zamora, Puebla de Caramiñal, Trujillo y Figueras-Castropol. Sobre tales disposiciones pesaba la toma de Barcelona, el 26 de enero de 1939.

Tal situación devino en la reforma de las normas de clasificación, para evitar lo visto en el Norte, y para facilitar la que a todas luces, tras la conquista de Cataluña, iba a ser la gran victoria final. La caída de Barcelona⁹³ en manos de Franco llevó a que en marzo se agolpasen sólo en los campos más de 180.000 prisioneros de guerra (son conocidos los de Barcelona: Horta, El Cánem⁹⁴ y demás centros provisionales: en ellos estaban parte de los 147.000 de febrero, así como unos 40.000 apresados hasta finales de marzo) hasta el punto de renunciarse a la clasificación de los prisioneros en los centros divisionarios, contraviniendo la norma en teoría vigente, y multiplicándose las evacuaciones de prisioneros a campos de clasificación, señalados a veces como de «última creación» (aunque incluya algunos de 1936 y 1937, paradójicamente) como los de San Lúcar (Sevilla), los tres de Sevilla capital, Antequera y Ronda (Málaga), los Cotos del Duque y de la Compañía Trasatlántica (Cádiz), Valdebuena de Duero (Valladolid), Palencia, Astorga y Valencia de Don Juan (León), Salamanca, Ciudad Rodrigo, Toro, Santiago de Compostela, dos en La Coruña capital, Puebla de Caramiñal y Rianjo (Coruña), Santa María de Oya (Pontevedra), Mollerusa (Lleida) y Torrijos (Toledo)⁹⁵; y devino también en la decisión de modificar en la práctica —la teoría se había lanzado en

⁹⁰ AGMA-CGG, A1, L89, C64. Eran San Sebastián, para 5.000 prisioneros; Vitoria, para 5.000; Tolosa, para 3.000; Santander, para 4.000; Bilbao, para 5000; y Pamplona, para 5.000.

⁹¹ AGMA-CGG, A13, L686, C73.

⁹² Campos estables e inestables, sin distinción, son los que se recogen en J. Fabre, J. Huertas y A. Ribas (1978), *Vint anys de resistència catalana (1939-1959)*. Barcelona, La Magranera; sobre los campos catalanes, vid. J.M. Solé i Sabate (1985), *La repressió franquista a Catalunya, 1938-1953*. Barcelona, Edicions 62.

⁹³ AGMA-ZN, A14, L5, C38.

⁹⁴ Sobre el campo ubicado en la fábrica propiedad de los Godó, I. Segura (1997), *Itineraris de les dones de Sant Martí*. Barcelona, Arxiu Municipal, y R. Martínez (1977), «El camp de concentració del Cànem», en *4 Cantons*, nº142-143.

⁹⁵ AGMA-CGG, A1, L58, C26.

1937 pero no había cristalizado— las normas de clasificación, para descongestionar los campos enviando a los *dudosos* a sus localidades de origen. Allí el exsoldado, ya clasificado, venía condenado a penas desde los 4 meses al año al internamiento y trabajo forzoso en un Batallón, y en particular en los Batallones de *penados*; la sombra de la Ley de Responsabilidades Políticas de febrero de 1939 estaba presente en esta última medida medida⁹⁶.

Nos acercamos al final de esta historia, o al menos al final cronológico del período abarcado por esta ponencia. Durante la llamada «ofensiva final», la máxima fue quedar «autorizadas las Grandes Unidades para establecer donde juzguen conveniente los Campos de Prisioneros». Fue el descontrol final, el fracaso de las aspiraciones de la ICCP, la explosión máxima de la característica funcional de los campos franquistas. Los campos en Fuenteovejuna del CE Marroquí, Fuenteagria del CE de Andalucía, Córdoba del IV CE, Granada del III CE⁹⁷, Aranjuez (I CE) Pinto (Agrupación de divisiones Tajo-Guadiana) Alcubillate, Talavera, Toledo (Finca de San Bernardo, del CE del Maestrazgo), los de la provincia de Ciudad Real (CE de Navarra⁹⁸), además de multitud de campos divisionarios —de los que resultaría demasiado largo dar cuenta⁹⁹—, sirvieron para demostrar que el final retórico de la guerra traía consigo el lastre de decenas de miles de

⁹⁶ AGMG-CC. Para un comentario sobre la Ley, vid. M. Cajal (1939), *La Ley de Responsabilidades políticas. Comentada y seguida de un apéndice de disposiciones legales y formularios más en uso*. Madrid, Gráfica Informaciones.

⁹⁷ AGMA-ZN, A38, L5, C19. Doc. del E. Sur. Los CE de Extremadura, Córdoba, Granada y Andalucía tomaron en la ofensiva final más de 101.000 prisioneros.

⁹⁸ AGMA-ZN, A39, L4, C13. Doc. del E. Centro, CE de Navarra.

⁹⁹ Francisco Moreno ha hablado de manera inmejorable sobre los cordobeses. La información de F. Moreno (1987), *Córdoba en la posguerra (La represión y la guerrilla, 1939-1950)*. Córdoba, Francisco Baena, puede comprobarse en AGMA- ZN, A18, L5, C27, en la doc. del E. Sur. Córdoba, (con 21.694 prisioneros), Aguilar de la Frontera (233), Cerro Muriano (236), La Granjuela (8.142), Los Blázquez (4.142), Lucena (305), Montilla (412), Valsequillo (7.640) eran los de la provincia; en todo el territorio andaluz y del Ejército del Sur existieron, además, los de Sevilla, La Rinconada, San Lúcar, Colector (Heliópolis), Huelva (Puerto pesquero, Isla de Saltés) San Juan del Puerto, Málaga (Cuartel Aurora) Torremolinos, Antequera, Ronda, Cádiz, Rota, Puerto Real, Granada (plaza de toros), Armilla, Pinos Puente, Bucor, Caparacena, Padul, Badajoz, Mérida, Almendralejo y Badajoz, con un total a primeros de abril de 1939 de 74.489 prisioneros. Del mismo Moreno, un acercamiento más teórico en Id. (1998), «La represión franquista a partir de los datos de Córdoba», en J. Aróstegui (ed.), *Historia y Memoria de la Guerra Civil. Encuentro en Castilla y León, I, estudios y ensayos*. Junta de Castilla y León, pp. 303-329.

Sobre Valencia existieron los de Sueca, Benaguasil, Monserrat; También en Madrid, Murcia y los últimos territorios ocupados se habilitaron numerosos centros de internamiento y evacuación: el Cuartel de la Montaña, el de «Guzmán el Bueno», el de María Cristina, el del Infante don Juan, El Escorial, Torrelodones, Aranjuez, Navalmaral de la Mata, Tembleque, Orgaz, Ciudad Real, Valdepeñas, Almadén, Cieza, Lorca, Murcia, Cartagena, Albacete, Hellín, Alicante, Alcoy, Orihuela, Villena, La Roda, Albacete, Almansa.

prisioneros¹⁰⁰, pero además que ahora era todavía más sencillo hacer *tabula rasa* con el pasado y, en el último estertor bélico, amplificar la función represiva de los campos de concentración¹⁰¹, como se puede colegir de las experiencias en *Los Almendros*, Albatera¹⁰² o Alcalá de Henares (para mandos). Y los datos sólo parecen demostrarlo: aparte de los campos de las Grandes Unidades, de los que no había datos, solamente en campos de la ICCP había en julio de 1939 más de 70.000 prisioneros, lo que da idea del volumen de concentración en la inmediata posguerra, cuando en campos —no en BB.TT.— las medias mensuales durante la guerra solían moverse entre los 35 y 45.000 prisioneros¹⁰³.

El fin de las operaciones militares supuso así la reestructuración del sistema concentracionario —y de la ICCP—, que en la ofensiva final prácticamente había desaparecido: el cierre en noviembre de los campos de Alcalá, Albacete, Deusto, Aranda de Duero, las Isabelas, las Agustinas, Alcoy, Denia, Monovar, Figueras, Murgia, Corbán, el Monasterio de la Santa Espina, Camposancos, Lavacolla y Padrón dejó en la España de Franco los campos del centro escolar Miguel de Unamuno en Madrid (para formación de BB.TT. y de Batallones Disciplinarios de Soldados Trabajadores), Plasencia, Rota, Porta-Coeli, Horta, Cervera, Reus, San Juan de Mozarrifar, Miranda, Lerma, San Pedro de Cardeña, Fuerte de San Martín y La Magdalena (Santander), San Marcos (León) y finalmente Avilés. Con el tiempo que da la victoria total, a los prisioneros se les mandaría a sus lugares de residencia en la mayoría de los casos, para pasar, tras la depuración, a cumplir la «mili de Franco» en los Batallones Disciplinarios de Soldados Trabajadores,

¹⁰⁰ A. Reig Tapia, *Franco «Caudillo». Mito y realidad*. Madrid, Tecnos, 1995, da cifras, tomadas de Joan Llarch, sobre los prisioneros de la inmediata posguerra: 45.000 en el centro, 60.000 en el sur, y 35.000 en Levante.

¹⁰¹ Una versión ampliada de esta parte final se halla en J. Rodrigo (2002), «Memoria e Historia en Posguerra. Los campos de concentración franquistas», en *Enfrontaments civils: postguerres i reconstruccions. Actes del Segon Congrés Recerques*, Tomo II, Lleida, Pagés editors, pp. 1137-1150.

¹⁰² J. Rodrigo (2001b), «Campos de concentración a escala local: algunas consideraciones teóricas», en P. Payà (ed.), *La implantación del franquismo en la comarca*, Dossier de *Revista del Vinalopó*, n. 4, pp. 13-29. En este artículo damos cuenta de los trabajos de referencia para los campos valencianos: V. Gabarda (1990), *La represión franquista en el País Valenciano, 1938-1956*. Tesis doctoral, Servicio de Publicaciones de la Universitat de València; M. Ors Montenegro (1995), *La represión de guerra y posguerra en Alicante (1936-1945)*. Alicante, Institut de Cultura Juan Gil-Albert. En Albatera, según J.M. Molina (1976), *El movimiento clandestino en España, 1939-1949*. Méjico, Editores Mejicanos Unidos, hubo 557 asesinatos.

¹⁰³ AGMA-CGG, A1, L58, C81.

generalmente por el tiempo del reemplazo¹⁰⁴. Pero, ¿y después? Cuando los prisioneros ya estaban en libertad, en Batallones de Trabajadores, en las cárceles franquistas o en las fosas comunes, el sistema concentracionario franquista empezaba a carecer de sentido. En cuanto los remanentes de la Guerra Civil fuesen puestos a disposición de las Auditorías de guerra, y por tanto los prisioneros de guerra o presentados que se hubiesen logrado aprehender pasasen las respectivas clasificaciones, el objetivo militar de los campos de concentración en tiempos de guerra se habría cumplido; hasta el punto que en 1942 se disolvería la ICCP, reconvertida en Jefatura de Campos de Concentración, dentro de la Dirección General de Servicios del Ministerio del Ejército. Pronto, en cambio, se vio la impracticabilidad de un desmantelamiento rápido. Las variables internacionales jalonarían, en este *renacer* del mundo concentracionario franquista, las explicaciones de este fenómeno: no sólo miles de españoles volvían del exilio, sino que además crecía el número de refugiados provenientes de Francia. Sin embargo, esos cada vez más dejaban de ser campos en tiempos de guerra civil, para ser campos en tiempos de guerra mundial¹⁰⁵.

CONCLUSIONES.

Para llegar a las conclusiones de este trabajo hemos decidido atenernos a la perspectiva de considerar campos de concentración *solamente* los así reconocidos, en buena medida por su estabilidad relativa, por las autoridades militares fuesen las que fuesen. En principio, lo fácil resulta señalar los campos de la ICCP como campos *verdaderos* al decir de Dávila, y renunciar por tanto a complicar el trabajo con la casuística de internamiento y concentración ilegal y militar previa, coetánea y posterior. Nosotros consideramos campos de concentración también los de los Cuerpos de Ejército: en definitiva, las diferencias con los llamados «estables» no eran enormes, salvo en tiempo de estancia y actuación oficial para con los prisioneros. Lo que preferimos no incluir bajo dicha categoría son buena

¹⁰⁴ Los «Batallones de penados» usaban también a mozos en prisión atenuada, y desde 1941 y por orden del Ministerio del Ejército de 2 de julio, se organizarían en Reus (Regiones Cuarta, Quinta y Baleares), Miranda de Ebro (Regiones Sexta, Séptima y Octava) y en el Miguel de Unamuno de Madrid (Regiones Primera, Segunda, Tercera, Canarias y Marruecos). Agradezco a Fernando Magán haber localizado y compartido dicha orden del BO n. 187.

¹⁰⁵ Según nota de julio de 1942, los efectivos de la Jefatura eran: Soldados trabajadores (clasificados D), 46.678. Trabajadores “emboscados”, 357. *Sancionados por la Fiscalía superior de Tasas*: En el Batallón disciplinario de soldados trabajadores nº75, Palencia, 551. En el depósito de Miranda, inútiles para el trabajo, 74. *Extranjeros*: Prisioneros de campaña en el Depósito de Miranda de Ebro, 139. Refugiados políticos en grupo especial en Miranda, 1.161. Indeseables, pendientes de expulsión, 12. TOTAL, 48.972.

parte de los centros divisionarios de evacuación de prisioneros. No obstante, ello no es óbice para que dejemos de llamar campo de concentración a *Los Almendros*, en Alicante, por ejemplo, uno de los de mayor volumen de internamiento, aunque sólo por una semana; sabiendo, eso sí, que se trata de un centro eventual a cargo de la Auditoría del Ejército de Ocupación. Algunos de los campos inestables y provisionales fueron mucho más crueles, y decididamente se refleja más en ellos la intencionalidad *social* del internamiento que algunos de los estables, hecha la excepción de Castuera. Así, ¿cuántos campos hubo y por cuánto tiempo? En base a este criterio, durante toda la guerra existirían unos 104 campos, entre los de la ICCP y los de los Cuerpos de Ejército; si consideramos también los centros divisionarios inestables, la cifra se dispara y bien puede establecerse entre 130 y 150, sobre todo sumando los numerosísimos centros de evacuación establecidos para la capital. Como resulta evidente, otras cifras dadas (la de 72 de *Historia 16* o la de 194 del Punt d'Atenció als ex Presos, servicio del Departament de Presidència de la Generalitat de Catalunya) resultan equivocadas. En el segundo caso, si tal cifra viene dada por la inclusión de los Batallones de Trabajadores, resulta corta. El primer caso es mera desatención. Aunque se trate de cifras estimativas y reconozcamos la práctica imposibilidad —y la poca utilidad de valorar lo cuantitativo sobre lo cualitativo— de saber una cantidad exacta, estimamos que por los mismos pasaron un mínimo de 367.000 prisioneros hasta marzo de 1939 y a falta de revisar las cifras de la «ofensiva de la victoria» —si tomamos las dadas por Reig Tapia, fueron 140.000 más—, por varios días, varios meses, o varios años, y uniendo las cifras de campos de la ICCP con los demás tipos de recintos concentracionarios; que no los incluyamos entre los campos estables no quita ni un ápice la cualidad de prisioneros de guerra a quienes pasaron por los campos eventuales.

* * *

Ligados a los acontecimientos bélicos, los campos franquistas compartieron con el carácter civil de la contienda y con la represión sociopolítica que la guerra desencadenó una naturaleza coactiva y excluyente; como medio de afrontar la naturaleza masiva de una guerra civil larga, total —que involucró grandes masas de población en una conflagración interna— y depuradora si seguimos algunas de las últimas corrientes historiográficas, los campos cristalizaron la pretensión de clasificar en categorías concretas la abstracción político-social de los civiles y militares que caían en manos del ejército franquista —

representación misma del ordenamiento político y social republicano¹⁰⁶—con la ocupación de territorios y los avances en el frente de batalla. El modo de hacerlo fue el internamiento —separando de sus redes de sociabilidad, de manera en principio ilegal, a la disidencia al orden en sentido amplio— y la clasificación masiva destinada al aprovechamiento del personal aprehendido.

A todas luces parece que las condiciones de vida en los campos no fuesen de especial preocupación *real* —aunque sí, y cómo, propagandística— y que incluso formasen parte (así lo ha analizado Francisco Moreno¹⁰⁷), no sólo de la concepción cultural de los afectos a los «valores del 18 de julio» hacia los prisioneros, sino también del *proyecto social* que les estaba asignado. Si es cierto que la exclusión masiva de los vencidos, como se viene demostrando, formó parte fundamental del régimen franquista, ésta tuvo en los campos de concentración la cristalización más inmediata. Las *sacas* de los campos, los fusilamientos a plena luz del día con los prisioneros formados, las «parrillas» —cuadriláteros de alambre de espino al sol, donde los prisioneros *indisciplinados* eran sometidos a hambre y sed—, los disparos nocturnos sobre los prisioneros o cosas más mundanas cuales los piojos, las enfermedades, las deyecciones imposibles por falta de agua, en definitiva las condiciones de vida de muchos campos donde la imprevisión de los mandos *nacionales* hicieron la estancia de los prisioneros un suplicio, quedan fuera de la historia oficial de los campos. No por ello fuera de la historia de los campos franquistas.

¿Qué quedó, por fin, de la que fue la red concentracionaria franquista? Miles de prisioneros depurados, represaliados. Y el silencio, la ocultación, la mentira de un régimen victorioso e impuesto a buena parte de su población. Para los prisioneros fue la exclusión, el trabajo forzoso y la *libertad* de Franco¹⁰⁸. Para Luis de Martín Pinillos y Blanco de

¹⁰⁶ Por «últimas corrientes historiográficas» entendemos trabajos como los de P. Preston (1997), *La política de la venganza. El fascismo y el militarismo en la España del siglo XX*. Barcelona, Península; S. Juliá, J. Casanova, J.M. Solé i Sabaté, J. Violanova y F. Moreno (1999), *Víctimas de la guerra civil*. Madrid, temas de Hoy, o el más reciente J. Casanova (ed.), F. Espinosa, C. Mir y F. Moreno (2002), *Morir, matar, sobrevivir. La violencia en la dictadura de Franco*. Barcelona, Crítica, le siguen la huella interpretativa. Lo de las enteras percepciones de la sociedad lo ha escrito J. Casanova (1993), «Guerra civil, ¿lucha de clases?: el difícil ejercicio de reconstruir el pasado», en *Historia Social*, nº 20, pp. 135-150. No obstante, quien mejor ha trabajado sobre las percepciones individuales y sociales, aunque su libro haya querido ser visto como un tratado sobre la justicia ordinaria en el franquismo, ha sido C. Mir Curcó (2000), *Vivir es sobrevivir. Justicia, orden y marginación en la Cataluña rural de posguerra*. Lleida, Milenio.

¹⁰⁷ En su aportación a *Víctimas de la guerra civil*, op. cit.

¹⁰⁸ «En libertad». ¿Se puede llamar libertad salir a la España de Franco? Libertad era presentarse a la Guardia Civil regularmente, o ir a casa, y que un año después, o más, o menos, te llamasen a filas a hacer la *mili* de Franco, pasando primero por la Caja de reclutas, luego a un Batallón Disciplinario de Soldados Trabajadores Penados, como

Bustamante, la concesión del empleo de General de Brigada Honorífico, concedido por Franco y Varela el 31 de mayo de 1940; y la Gran Cruz de la Real y Militar Orden de San Hermenegildo, concedida por Francisco Franco y Carlos Asensio Cabanillas el 29 de octubre de 1943¹⁰⁹.

mínimo el tiempo normal de la quinta. ¿Qué libertad era, si cuando se les fichaba para los Batallones, en la parte dedicada al credo religioso, se incluía directamente CAR — Católico, Apostólico y Romano—?

¹⁰⁹ AGMA-ME, caja 22.972.

Memòria literària i ficció de l'univers concentracionari

Maria Campillo

Universitat Autònoma de Barcelona

L'escriptor Joaquim Amat-Piniella, internat a Mauthausen el 1940 i alliberat el maig de 1945, acaba el poema *Cambra fosca*, escrit al Lager el novembre de 1944, amb aquests versos:

"Que els camps devastats no són estèrils/
i jo, que callo entre silencis, parlaré...".¹¹⁰

Abans, doncs, de saber si sortirà viu d'aquesta experiència, si hi haurà un temps i un lloc per a la memòria, avança dues nocions que seran centrals en el debat ideològic dels supervivents i en tot el pensament sobre el genocidi nazi desenvolupat posteriorment. En primer lloc, la possibilitat de generar alguna cosa no estèril a partir de l'aparent devastació del món i del temor a l'aniquilació personal ("I jo entre aquests murs,/ entre cortines de sang infecunda...// Oh, la por del no veure, del no saber, del no sentir"). Alguna cosa similar o relacionable, potser, amb allò que anys a venir Imre Kertész consideraria la reserva moral de l'holocaust.¹¹¹ En segon lloc, Amat verbalitza l'anunci, o profereix l'amenaça velada, de l'ús futur de la paraula: "parlaré". I es situa, així, molt aviat, entre aquells per als quals sobreviure comporta l'obligació de la memòria.

L'experiència d'Amat-Piniella, que escriu la primera versió del llibre *K.L. Reich* entre el 1945 i el 1946,¹¹² és en alguns

¹¹⁰ Joaquim Amat-Piniella, *Les llunyanies. Poemes de l'exili (1940-1946)*, edició a cura de David Serrano, pròleg de Jordi Castellanos, Barcelona/ Berga, Columna/ l'Albí, 1999, p. 110.

¹¹¹ Vegeu, per exemple, el recull d'articles i conferències reunits recentment (Budapest, 1998), traduïts al castellà a Imre Kertész, *Un instante de silencio en el paredón. El holocausto como cultura*, Barcelona, Herder, 1999.

¹¹² Per bé que, a causa de la censura, la novel·la no va ser publicada fins al 1963, després d'un procés de reelaboració i, encara, precedida d'una traducció al castellà (Seix Barral, 1963). En la "Nota de l'autor" de l'edició catalana (El Club dels Novel·listes, 1963) consta la consideració

aspectes similar i en d'altres diferent de la dels autors dels textos emblemàtics de la immediata postguerra europea. En primer lloc, la seva posició, com la de David Rousset, autor de *L'Univers concentrationnaire* (1946), un títol inaugural, i *Les jours de notre mort* (1947), o la de Robert Antelme (*L'Espèce humaine*, 1947) és la del deportat polític, per bé que la mirada d'Amat no sigui estrictament la del militant; posició i mirada no sempre identificables amb les del deportat jueu, que potser és també polític, però que es veu obligat a subordinar forçosament la segona condició a la primera.¹¹³ Altrament, si d'una banda cal considerar que, entre la diversitat de les experiències dels camps de concentració i d'extermini, la dels deportats republicans va dependre en gran mesura del tipus de Lager i del moment d'internament,¹¹⁴ cal igualment convenir que Mauthausen, sense ser Auschwitz, s'hi assembla prou i, a més, Amat-Piniella va ser-hi molt de temps, més que la majoria, al Lager central i en diversos Kommandos annexos.

Però també és convingut que l'experiència de la realitat concentracionària (de qualsevol realitat, de fet) per dilatada i extensiva que sigui és sempre limitada i fragmentària. És la seva condició d'experiència "extrema", o de situació límit en el màxim grau, allò que li confereix singularitat, per bé que la culminació d'aquesta singularitat, l'extermini sistemàtic o la cambra de gas, no pugui ser objecte d'especulació filosòfica o literària, ni de cap altra mena, per part dels seus protagonistes

que "el nostre desig era que les aparicions se succeïssin en l'ordre natural. L'original primer, les traduccions després. Però els autors i editors proposen, i altres disposen". La primera versió (1946) ha estat recuperada per David Serrano i publicada recentment (Barcelona, Edicions 62, 2001).¹¹³

¹¹³ Vegeu, per a aquestes qüestions, Enzo Traverso, *L'Histoire déchirée*, París, Editions du Cerf, 1997 (traducció castellana a Herder, 2001) i Tzvetan Todorov, *Memoria del mal, tentación del bien . Indagación sobre el siglo veinte*, Barcelona, Península, ps. 179-190.

¹¹⁴ Per a la trajectòria general de les Companyies de Treballadors als Konzentrations Lager Reich, vegeu Daniel Díaz Esculies, *Entre filferrades. Un aspecte de l'emigració republicana dels Països Catalans (1939-1945)*, Barcelona, Edicions de la Magrana, 1993, ps. 163-197 i Rosa Toran *Vida i mort dels republicans als camps nazis*, Barcelona, Proa, 2002.

(*i sommersi*, en terminologia de Primo Levi)¹¹⁵ i només pugui ser abordada, en el mateix moment, d'una manera tan elusiva com la de *Cambra fosca*, i, passats els fets, per les diferents formes d'escriptura produïdes per *i salvati* (seguint igualment Levi), que revelen no només percepcions distintes de la realitat sinó també propòsits diferenciables que afecten l'àmbit de la filosofia, la història, l'antropologia o la sociologia política.

En relació amb la voluntat testimonial de molts dels llibres escrits en la postguerra, immediata o no tant, cal considerar també que la memòria estableix unes particulars relacions amb el passat i que, segons l'afortunada apreciació de David Lowenthal, el passat és un país estrany, un territori complex; i l'escriptura del subjecte que recorda, per autèntica que es vulgui, sempre es troba sotmesa als processos, als condicionaments i als límits de la literatura autobiogràfica, un gènere eminentment subjectiu sigui quina sigui la seva modalitat. És en la mateixa direcció que Enzo Traverso (1997) ha indicat que els records dels supervivents dels camps es troben inevitablement filtrats per sensibilitats, mentalitats, estils de pensament o categories d'interpretació i de judici que varien considerablement, entre d'altres causes perquè s'elaboren dins contextos culturals i polítics molt diferents.

Així, i per exemple, no és el mateix abordar els fets des de la immediatesa, com Amat, Primo Levi o Robert Antelme, amb llibres escrits entre el 46 i el 47, que des de la perspectiva de gairebé una vintena d'anys, com Jorge Semprún o Jean Améry. Ni tampoc és el mateix condensar puntualment la vivència del camp en una sola obra, com fa Antelme a *L'Espèce humaine*, que dedicar una vida a explicar-la, o a reflexionar-hi, com fa Levi, tot i que finalment no sobrevisqui a aquesta forma de supervivència; com ja no havien sobreviscut ni Jean Améry ni

¹¹⁵ *I sommersi e i salvati* (1986) tanca la trilogia iniciada el 1947 amb *Se questo è un uomo* i continuada amb *La tregua* (1958). Existeix traducció catalana dels tres llibres, a càrrec de Francesc Miravitlles: *Si això és un home; La treva; Els enfonsats i els salvats*, Barcelona, Edicions 62, 1996, 1997 i 2000, respectivament.

el poeta Paul Celan,¹¹⁶ qui s'havia anticipat amb contundència contra les tesis d'Adorno al voltant de la impossibilitat de la poesia després d'Auschwitz¹¹⁷. Al pol oposat de la immediatesa o de l'obra única, un escriptor com Semprún ha deixat molt clara una dicotomia, la que explica a *L'écriture ou la vie*, que és un llibre orientat, precisament, a la reflexió sobre les relacions entre la vida, la memòria de la mort i la viabilitat d'escriure des de la condició d'exdeportat.¹¹⁸

Fins i tot dues experiències tan similars com la de Primo Levi (el químic de Torí a qui el Lager va tornar escriptor) i Jean Améry (pseudònim de Hans Mayer, intel·lectual i crític vienès), tots dos jueus "per obligació" o malgrat ells mateixos, és a dir, per una mena de lligam existencial amb la condició jueva contret, precisament, a Auschwitz, produeixen "vivències" (en el sentit d'experiències viscudes per consciències individuals) igualment profundes però discursos epistemològicament diferents. Els paral·lelismes i les dissensions han estat assenyalats en diferents estudis i són ben visibles en el diàleg amb caràcter pòstum que Levi manté amb l'autor de *Jenseits von Schuld und Sühne*,¹¹⁹ (una obra que considera "amarga i glacial") a *Els enfonsats i els salvats*.¹²⁰ Però el més significatiu és que, en els dos, el testimoni és inestriable d'una reflexió sobre la condició humana al Lager i a partit del Lager, i sobre el seu caràcter singular i irreductible: l'"enigma fosc", per a un, o el "forat negre", per a l'altre. O l'"esperit del Camp", per a Amat-Piniella. En definitiva, allò que sembla determinar l'abolició de la cultura humanística, edificada a Europa des del Renaixement a partir de la

¹¹⁶ Jean Améry va decidir posar fi a la seva vida el 1978 en una habitació d'hotel a Salzburg; Primo Levi el 1987, a la seva casa de Torí; Pau Celan s'havia llançat al Sena el 1970.

¹¹⁷ L'aforisme "Escriure un poema després d'Auschwitz és un acte de barbàrie" va ser formulat el 1949 per Theodor W. Adorno i ha estat objectat des de molts fronts i matisat pel propi autor. Vegeu Traverso (1997), capítol V.

¹¹⁸ Traduït al castellà per Thomas Kauf, *La escritura o la vida*, Barcelona, Tusquets Editores, 1995.

¹¹⁹ "Més enllà del crim i de l'expiació", publicat a Munic el 1966.

¹²⁰ Al capítol sisè, "L'intel·lectual a Auschwitz".

consideració de la centralitat de la categoria humana, de la seva elevada posició dins l'univers i de la seva dignitat intrínseca.

Així, i com ha estat dit, si el record és el tema d'aquestes i altres obres que, com la d'Amat, són presidides per la voluntat ontològica, el seu objectiu essencial és la memòria.¹²¹ "Escriure després d'Auschwitz", per fer servir una expressió prestada de la resposta de Günter Grass a la qüestió de la viabilitat de la paraula, significa contribuir a l'inici de la refundació d'un nou ordre ètic a partir d'aquesta ruptura de la civilització. És, segons la prou compartida formulació de Levi, una necessitat dels "salvats", gairebé una obligació envers els "enfonsats", tot i que qualsevol forma de relat dels supervivents pressuposi el conflicte entre la "necessitat" i la "impossibilitat" del testimoni.

Ara bé, les consideracions sobre aquesta dicotomia, que homologa diferents classes de deportats, no apareixen, en el pensament sobre l'univers concentracionari, deslligades de la viabilitat i dels límits del llenguatge: així, i per simplificar un debat que té força derivacions, si tenim en compte que l'escriptura basada en la memòria constitueix una lectura del propi jo dins una situació determinada, i la situació del cas és "impensable", allò "impensable" es torna inexpressable o "indicable" i, doncs, l'experiència no sols de la mort, sinó de les, diguem-ne, "formes de la vida" dins els camps semblen intransferibles, entre d'altres coses perquè com que són "impensables" semblen o apareixen com a "increïbles" (en conseqüència, la seva narració atempta contra un principi elemental del realisme, la versemblança), i aquesta reserva és dirigida simultàniament cap a tots els pols comunicatius, inclòs el narrador-supervivent.

Una figura, però, la del narrador-supervivent en qualitat de testimoni, que no és exclusiva, entre els que prenen la paraula, ni tampoc mimètica. Paul Celan, autor de l'impressionant *Todesfuge*, un poema que condensa i essencialitza l'experiència de la mort en el llenguatge i que ha estat considerat el *Gernika*

¹²¹ Risa Sodi, "The memory of justice: Primo Levi and Auschwitz", *Holocaust and genocide studies*, vol. IV, 1989, p. 92; citat per Traverso (1997), capítol VII.

de la literatura europea de la postguerra,¹²² no va presenciar mai directament el pretext que és a la seva base: la cerimònia del "tango de la mort", de la qual hauria tingut notícia més tard.¹²³ Però la sensació d'experiència directa que causa el poema (tot i l'hermetisme que caracteritza tota la producció celaniana) i el fet que el títol ("Fuga de mort") és una manipulació significativa (la "fuga" és una forma musical eminentment alemanya) de l'esmentat fet real, va suscitar una confusió reveladora entre la realitat del poema i la del poeta, fins al punt que va ser divulgada, reiteradament, la informació que el poema havia estat escrit "en un camp de concentració".

No va ser així (ni tampoc Picasso, el 1937, va pintar a Gernika mateix, sota les bombes, la representació més emblemàtica de la guerra d'Espanya) i, en canvi, hi ha un acord generalitzat sobre l'efectivitat irresistible de *Todesfuge*, que prové de la densitat semàntica del poema,¹²⁴ de la seva cadència, de la

¹²² Vegeu John Felstiner, *Paul Celan. Poeta, superviviente, judío*, Madrid, Editorial Trotta, 2002.

¹²³ El "Tango de la mort", que és com es va dir el poema en primera instància, era una composició musical, de la qual existeix registre fonogràfic, basada (amb una nova lletra) en un gran èxit de la preguerra de l'argentí Eduardo Bianco. En el camp de Janowska era interpretat per violinistes jueus durant les marxes, l'excavació de tombes, les tortures i les execucions. Abans de liquidar-se el camp, l'orquestra va ser afusellada en bloc. A Auschwitz l'orquestra també tocava tangos i a d'altres camps l'expressió "tango de la mort" s'usava per a qualsevol tipus de música que es toqués durant les execucions. (Felstiner, p. 56 i ss.).

¹²⁴ Per a Felstiner (ps. 55-56) el perllongat efecte del poema es deu a l'amalgama de senyals històrics i culturals que conté, directes o ocults, que evidencien una mena d'acusació contra la cultura judeocristiana. El material verbal, originari del món transtornat que el poema representa, procediria de la música, de la literatura, la religió i els camps de concentració. Així, s'hi troba el *Gènesi*, Bach, Wagner, el tango, Henrich Heine, Goethe (la Margarete del Faust, que estableix un paral·lelisme amb Sulamith del *Cantar dels Cantars*), etc. Pel que fa a la recepció en l'actualitat, podem adduir a tall d'exemple i com a mostra de la significació emblemàtica del poema, que en el darrer film de Jean-Luc Godard (*Éloge de l'amour*, 2001), que constitueix, entre d'altres coses, una reflexió sobre la dificultat de construir la identitat històrica en el món contemporani, apareix una supervivent de Ravensbrück que escolta un disc de vinil. Se senten només unes paraules, "dein goldenes Haar

duresa expressiva i de l'ús radical del llenguatge, que sembla forçat a comunicar alguna cosa inaudita fins aleshores, i que és enunciada en veu col·lectiva:

"Schwarze Milk der Frühe wir trinken sie abends
wir trinken sie mittags und morgens wir trinken sie nachts
wir trinken und trinken
wir schaufeln ein Grab in den Lüften da liegt man nicht eng
(...)"

("Negra llet de l'alba la bevem a la tarda/ la bevem al migdia i al matí la bevem a la nit/ bevem i bevem/ obrim una tomba en els aires no s'hi jeu estret (...)¹²⁵

El cas Celan il·lumina de forma eloqüent el fet que l'equació entre els termes "vivència/ memòria/ escriptura" no és sempre mimètica ni s'estableix, en termes d'efectivitat i per entendre'ns, de forma directament proporcional. Com no són tampoc mimètiques les relacions entre voluntat literària i ficció novel·ística (un llibre com *La escritura o la vida* és eminentment literari però no és ficcional), ni antagònics els propòsits testimonials i els literaris, com mostren, entre d'altres, Levi o Amat. En conseqüència, el segon problema derivat del propòsit de la paraula és la seva forma d'ús. És a dir, quina mena de relació s'estableix entre llenguatge i realitat, en el cas d'aquesta mena de realitat "indicable" i poc creïble.

No és la meva intenció ara establir una tipologia textual que formuli la gradació dels gèneres, dels dietaris a la novel·la, passant per les diferents classes de documents.¹²⁶ Em proposo més aviat posar de relleu alguns paradigmes que afecten el tracte entre escriptura i realitat concentracionària a través

Margarete", que corresponen a un vers de *Todesfuge* ("el teu cabell daurat Margarete,/ el teu cabell de cendra Sulamith"), i la veu és la del propi Celan (se'n conserva la gravació).

¹²⁵ La traducció catalana es troba en el recull antològic de Feliu Formosa i Artur Quintana, *A la paret, escrit amb guix. Poesia alemanya de combat*, Barcelona, Edicions Proa, 1966, ps. 83-85.

¹²⁶ N'hi ha de ben útils; vegeu, per exemple, James E. Young, *Writing and Rewriting the Holocaust. Narrative and the Consequences of Interpretation*, Indiana University Press, 1988.

d'alguns exemples. I començaré per l'extrem oposat a Celan i a la condensació poètica; és a dir per la narració testimonial.

Com ha assenyalat recentment Michael Ugarte en referència a l'exili en general,¹²⁷ l'escriptura testimonial (en sentit estricte) produeix generalment una estructura simple, despullada, encara que les tensions entre el jo autoral i el jo textual contenen les mateixes ambivalències que caracteritzen obres de caràcter més literari. Per això mateix resulten interessants i reveladors els textos que al·leguen (amb absoluta bona fe) prescindir de recursos literaris a favor d'explicar una història "verídica" de forma literal. Un dels casos paradigmàtics d'aquest nivell narratiu, el de l'apel·lació a la veracitat dels fets narrats i, doncs, a l'autenticitat del discurs, és el llibre *El carretó dels gossos*, subtitulat *Una catalana a Ravensbrück*, de Mercè Núñez Targa, publicat l'any 1980.¹²⁸

Núñez Targa, militant del PSUC i coneguda en els medis de la resistència francesa (era enllaç al Departament de l'Aude) amb el sobrenom de "Paquita Colomer", és un dels testimonis aportats per Montserrat Roig a *Els catalans als camps nazis*.¹²⁹ És versemblant pensar que a partir d'aquest primer relat, que només coneix fragmentàriament i que és funcional, per bé que no exempt d'eficàcia narrativa, i potser per suggerència de la mateixa Roig,¹³⁰ Mercè Núñez escrivís *El carretó dels gossos*, un títol que remet a un record d'infantesa de l'autora (els gossos malalts portats a sacrificiar) i que s'inicia amb unes

¹²⁷ Vegeu Michael Ugarte, *Literatura española en el exilio. Un estudio comparativo*, Madrid, Siglo veintiuno editores, 1999, especialment el capítol II.

¹²⁸ Mercè Núñez Targa, *El carretó dels gossos. Una catalana a Ravensbrück*, Barcelona, Edicions 62, 1980. Les citacions que faig són d'aquesta única edició.

¹²⁹ No és un testimoni directe, sinó extret d'un article ("Solidaridad y abnegación de dos doctoras de Ravensbrück", *Le Patriote Résistant*, gener de 1968) que reporta la història de les metgeses soviètiques Maria i Irina. Vegeu Montserrat Roig, *Els catalans als camps nazis*, Barcelona, Edicions 62, 1977, ps. 340-341.

¹³⁰ Avalaria aquesta hipòtesi el fet que Mercè Núñez publica el seu llibre tres anys després de l'aparició del de Montserrat Roig, i a la mateixa editorial.

consideracions ben pròpies del paradigma del gènere concentracionari:

"Érem als anys trenta, i en tenia jo vint-i tants, quan vaig llegir un llibre curt i terrible: es deia *En el campo de asesinos de Dachau* i l'havia escrit Hans Beimler, aquell legendari Hans Beimler de les Brigades, que caigué a les trinxeres de Madrid el 1936.

Vaig llegir-lo apassionadament, d'una tirada i em féu arronsar un xic les espatlles, escèptica. En Beimler en feia un gra massa. Els nazis eren mala gent, d'acord, però tanmateix...

Alguns anys més tard, vaig veure amb els meus propis ulls tot allò del "*campo de asesinos*" i no com a espectadora, sinó com a presonera. Hans Beimler s'havia quedat curt.

I ara, em creureu a mi? Potser no. Però és veritat i cal escriure-la, la veritat, encara que molts, com jo mateixa als anys trenta, arronsin les espatlles amb escepticisme. Escriuré perquè cal dir-ho i encara que no en sàpiga massa, amb el meu vocabulari empobrit per l'exili; perquè no es tracta de fer obra literària, sinó de dir la veritat. I això sí, que ho faré." (p. 7).

Consideracions paradigmàtiques, doncs, per diverses raons. En primer lloc, pel que fa al desplaçament del pacte de credibilitat (que implícitament hauria d'instaurar amb el lector un text autobiogràfic) cap a una declarada i explícita "previsió d'incredulitat", justificada, a més, per la pròpia experiència ("jo no ho creia i només ho he cregut en passar-ho jo mateixa, i doncs, és possible que ara jo no sigui creguda per aquells que no hi han passat"). En segon lloc, pel que fa a la necessitat de deixar testimoni d'uns fets greus ("escriuré perquè cal dir-ho"); i, finalment, pel que fa a les relacions entre escriptura i realitat, en dues direccions complementàries, la de la justificació sobre la manca d'ofici ("escriuré encara que no en sàpiga massa") i la de la substitució de l'ofici per la vivència; més ben dit per l'honestetat narrativa en la transmissió de la vivència ("no es tracta de fer obra literària, sinó de dir la veritat. I això sí que ho faré"). Així, el principi de veritat, vinculat per la narradora al

de la sinceritat atribuïble a tota confessió, hauria de garantir l'autenticitat del testimoni i d'allò que és testimoniat, i significa, entre altres coses, que l'autora no es veu, o no vol veure's, a ella mateixa com una "heroïna" en la instància narrativa que inevitablement ha de constituir-la com a protagonista de la seva pròpia història. En conseqüència, afirma:

"M'empipen els qui quan escriuen llurs memòries es pinten modestament a si mateixos com els herois positius perfectes, que mai no tingueren por, que no pensaren en la teca, purs esperits!, que tot naturalment encapçalaren les accions que sortiren bé (...). Jo no. He tingut por, molta por, i d'atzagaiades n'he fetes moltes, he tingut gana i fins i tot designs d'arrabassar el menjar a una companya. Tot us ho diré i no hi faré trampa.

Anem-hi." (p. 9).

Aquesta darrera apel·lació al lector és només l'inici de moltes d'altres, com "cal que us en parli", "proseguim", "es preguntarà algú", o les fórmules interrogatives ("¿Sabeu què vol dir romandre *dotze hores* en rengleres, sense tenir dret a bellugar peu ni mà?", p. 39) que apareixen al llarg d'un text que cerca una comunicació directa, fins i tot una empatia, amb el lector; que s'avança a les seves reserves ("Doncs, ¿els guerrillers eren uns infeliços que feien badades monumentals? –Dirá algú. No.", p. 15) i que, malgrat la declaració inicial, vàlida potser en relació amb l'estil, resulta prou elaborat des del punt de vista de la construcció del relat. Si bé no està estructurat per capítols o parts, tampoc no és un exercici del que hom ha anomenat la "incontinència verbal" dels deportats decidits a parlar. Manté una estructura interna, de caràcter episòdic, segons la qual la matèria narrativa, que segueix una linealitat cronològica, s'organitza per nuclis de sentit que comencen i acaben, amb l'ús d'alguns motius i amb freqüents canvis de registre, des d'un cert sarcasme a un inici d'elegia del passat, passant per la reflexió conclusiva, com la que segueix una escena concreta, la que sembla justificar el títol:

"Un altre dia, passejant-nos pel parc, ens encreuàrem amb un home que portava un carretó recobert amb una lona. Sotjadament ensopègà, bolcà el carretó i caigueren per terra, als meus peus, dos cadàvers nus: un home i una dona. El del carretó els agafà, posà altra vegada l'home damunt la dona, tot assenyalant-nos ens llançà una brometa agosarada i se n'anà tan tranquil.

Era la mort, la mort a cada cantonada, a qualsevol hora del dia i de la nit. Ens passàvem el dia veient morir i la nit somniant cadàvers." (p. 109).

El final del llibre coincideix, també, amb l'alliberament del camp i amb la constatació, per part de la protagonista, de la seva defallença física, paral·lela a la seva victòria moral sobre el nazisme. Una victòria palesa en "el sentiment de la meva pròpia dignitat (...) No, el nazisme no m'havia vençut, no m'havia fet emprar els seus propis mètodes. Perquè en el duel entre el torturador i el torturat, és el torturador qui, inevitablement i sense remei, perd per sempre la seva pròpia dignitat" (p. 121).

Així, doncs, l'autora construeix el testimoni sobre un jo que és l'usual "jo supervivent" del memorialisme concentracionari, un jo que veu, viu i registra els fets i que es caracteritza per haver-los superat, contra tota previsió. Perquè, de fet, des d'aquest primer nivell d'elaboració narrativa, fins als nivells més complexos, la tematització recorre als motius comuns de l'experiència: la humiliació física, la fam, la son o el fred (que són més enllà del que habitualment aquests mots expressen) fins a la presència abassegadora de totes les formes possibles de la mort, de la pèrdua, de l'horror o de l'absurd, incloent-hi l'estranya consciència de l'espai i del temps. Fins i tot el motiu del "diumenge al camp de concentració", al qual Semprún dóna tantes voltes per atacar la qüestió del trencament de l'expectativa del lector (el propòsit de començar el relat pels diumenges a Buchenwald)¹³¹ és present en un relat com el de

¹³¹ "Había escogido los domingos para empezar mi relato: la profundidad de los domingos en Buchenwald. Había optado por introducirlo en el infierno de los domingos a través de un camino paradisíaco: a través de las imágenes de *Mazurka*, una película de Pola Negri. Pero al oficial

Mercè Núñez, com és present a Rousset, a Levi i a Amat-Piniella, entre d'altres, de forma que, seguint el corpus general, sabem dels diumenges a Buchenwald, a Ravensbrück, a Auschwitz o a Mauthausen.

Com sabem els d'Agde, Argelers o Sant Cebrià, on també fan un paper els diumenges (perquè el sol fet de tenir consciència d'aquesta distinció en la mesura del temps obre la dimensió d'allò humà, d'allò "normal" i "quotidià", però també, inversament, aprofundeix la percepció i el dolor d'allò "perduto"). I si tenen aquesta significació, és perquè molts dels temes dels Lager són també els dels camps francesos; principalment tots aquells que es troben vinculats o al voltant de la dignitat humana, és a dir de l'evidència de la suspensió de la dignitat humana que representa el fet concentracionari. Aquesta pèrdua, amb totes les seves seqüeles, físiques i morals, és el tema predominant (que al seu torn presideix una extensa gamma de motius) d'una respectable quantitat de pàgines sobre els camps francesos.

Escrits que cobreixen un ampli ventall de modalitats literàries: des de les que impliquen una relació més immediata amb la realitat com, per exemple, el dietari de Lluís Ferran de Pol, internat a Sant Cebrià, un text que serà objecte de diferents formes d'elaboració posterior,¹³² fins a les que són producte de

francés le había escandalizado ese principio (...). Y por culpa de Pola Negri en adelante no había conseguido dejarse arrastrar por mi a la hormigueante profundidad de los domingos." Vegeu Jorge Semprún, *La escritura o la vida*, ps. 86-88 i 102. La rellevància dels diumenges articula tot el text de *Quel beau dimanche!* (traducció castellana de Javier Albiñana, *Aquel domingo* a Tusquets, 1999), dins el qual diferents diumenges (els de la infància, els de l'orquestra de jazz al Lager i fins els d'una conversa imaginària entre Goethe i Eckermann als turons d'Ettersberg) convergeixen en un diumenge de desembre de 1944, en el qual una companyia de jueus polonesos entoma la pluja i representa la humanitat derrotada.

¹³² És la base d'un procés d'escriptura i reescriptura sobre el camp que no culminarà fins trenta anys després a "De quan de Sant Cebrià del Rosselló en dèiem Saint-Cyprien", primera part de *De lluny i de prop*, Barcelona, Selecta, 1973, ps. 9-7. Per a la història textual d'aquest relat, un dels millors sobre Sant Cebrià, vegeu Josep-Vicent Garcia i Raffi, *Lluís Ferran de Pol i Mèxic: literatura i periodisme*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998, capítol 2. Una de les

la recreació ficcional a partir de la relació d'un testimoni. És el cas de l'obra de Xavier Benguerel, que va utilitzar l'experiència a Sant Cebrià de l'artista plàstic Jaume Pla i Pallejà per a escriure la segona part d'*Els fugitius* (1955), titulada "La fam i les fúries" i publicada conjuntament com *Els vençuts* (1969) i *Els vençuts. 1939* (1979).¹³³ El novel·lista justifica la nova versió pel desig de completar una visió que en el primer llibre troba limitada "no tan sols a causa de la censura, sinó perquè aleshores vaig cometre el greu error de no 'entrar' als abominables Camps de Concentració de França."¹³⁴ Veiem doncs, encara, una altra modalitat: la de l'exiliat que no ha estat als camps i que, en escriure amb voluntat testimonial sobre les experiències de l'exili, es creu en l'obligació de no prescindir-ne de cap.

Ara bé, la variació entre els diferents textos s'estableix no pas en la voluntat comuna de documentar una experiència extrema, sinó en la significació que se li atribueix en l'àmbit de l'experiència individual o col·lectiva. Els problemes ja no de l'enunciació, sinó de les formes de l'enunciació adequades a propòsits distints parteixen d'aquí.

Un dels autors que ha plantejat amb més continuïtat, i dintre del propi corpus narratiu, distintes qüestions entorn de les formes de relatar l'experiència del Lager és Jorge Semprún. Probablement les més elaborades es trobin dins *La escritura o la vida*, on el problema de contar ("¿Pero se puede contar? ¿Podrá contarse alguna vez?") no apareix tan lligat a la

reescriptures, el llibre de memòries que va preparar en castellà amb el títol *Campo de concentración* per a ser publicat en forma d'articles a *El Nacional* de Mèxic, es troba en premsa a les PAM en edició anotada del mateix J.V. García i Raffi. Vegeu també, d'aquest mateix estudiós de Ferran de Pol, "La memòria literària del camp de concentració de Saint-Cyprien: de Lluís Ferran de Pol a Manuel Andújar", dins *Sesenta años después. Las literaturas del exilio republicano de 1939*, Actes del II Congrés Internacional (Bellaterra, UAB, 1995), Sant Cugat del Vallès, GEXEL, 1999, ps. 141-153.

¹³³ Posteriorment, Jaume Pla va escriure la seva autobiografia, *Memòria escrita*, Barcelona, Edicions de la Revista de Catalunya, 1991. Vegeu Garcia i Raffi, *Lluís Ferran de Pol...*, p. 54.

¹³⁴ Xavier Benguerel, "Antecedents", dins *Els vençuts*, Barcelona, Alfaguara, 1969, p. 15.

"indicibilitat" com a la possibilitat d'atènyer el nucli i la densitat de l'experiència, potser únicament assolible, afirma, des de l'espai de la recreació literària: "únicamente el artificio de un relato dominado conseguirá transmitir parcialmente la verdad del testimonio. Cosa que no tiene nada de excepcional: sucede lo mismo con todas las grandes experiencias históricas".¹³⁵

En aquest llibre, el narrador reporta dues situacions en què algú explica la seva vida al camp de concentració. No es tracta de narracions dintre de la narració, atès que els relats no són reproduïts, però sí són objecte de comentari. El primer és un "relat de Lager dins el Lager", quan un grup de l'aparell comunista de Buchenwald, el narrador entre ells, es reuneix un diumenge per escoltar un jueu polonès provinent del *Sonderkommando* d'Auschwitz. En aquest personatge (el relat del qual no és conegit pel lector sinó a través d'una breu evocació molt posterior a aquell diumenge)¹³⁶ l'autèntic narrador-protagonista detecta la por de no ser escoltat o no ser cregut, amb la qual cosa Semprún sembla fixar l'extrem de la noció d'"indicibilitat" (per desmentir-la tot seguit, perquè la qüestió, per a ell, no és aquesta). La segona situació es produceix quan, a Madrid, en un apartament reservat a l'aparell clandestí del PC, el cuidador Manuel, exdeportat de Mauthausen, explica la seva experiència al narrador¹³⁷ i aquest no s'identifica amb el relat, tot i reconèixer que l'essencial del sistema era, en els dos camps (Buchenwald i Mauthausen) idèntic (com de fet és idèntic, essencialment, en tots els testimonis):

¹³⁵ *La escritura...*, ps. 25 i 26. Vegeu també tot el capítol 6 (converses amb Claude-Edmonde Magny) i la discussió sobre la superioritat del cinema de ficció en relació amb el documental (p. 143).

¹³⁶ Significativament, al final del llibre, el narrador reviu l'escena i "la voz del superviviente del Sonderkommando (que) retumbaba aún sordamente en el silencio que se prolongaba. (...) Kaminski nos había pedido que no olvidáramos jamás el relato del superviviente de Auschwitz", *La escritura...*, ps. 327-328.

¹³⁷ Es aquest un episodi, com d'altres, reescrit, i que ja es troba, per exemple, a *Aquel domingo*.

"La organización del dia, el ritmo de trabajo, el hambre, la falta de sueño, las vejaciones perpetuas, el sadismo de los S.S., el desvarío de los viejos reclusos, las batallas encarnizadas para controlar parcelas de poder interno: lo esencial permanecía idéntico. Aún así no me identificaba en los relatos de Manuel A."

I això, l'escassa identificació, es relaciona (a diferència dels ressos suscitats pel relat del polonès) amb una manca d'eficàcia: el narrador considera, amb una actitud, si es vol, d'arrogància intel·lectual¹³⁸ que, en el devessall de paraules d'aquest testimoni, "su sinceridad indiscutible ya sólo era retórica, su veracidad ya ni siquiera resultaba verosímil":

"Era desordenado, confuso, demasiado prolíjo, se empantanaba en los detalles, carecía de visión de conjunto, todo lo contemplaba bajo el mismo prisma, lo enfocaba de la misma manera. Se trataba de un testimonio en estado bruto: un revoltijo de imágenes".¹³⁹

Aquesta experiència sobre l'eficàcia del "contar" que es troba a l'origen de la decisió d'escriptura de *Le grand voyage*,¹⁴⁰ remet a la qüestió de la diferència entre veritat ("las estridencias de un relato verídico"),¹⁴¹ veritat literària (narració creïble) i

¹³⁸ Així ho veu José María Naharro Calderón, "Por los campos de Francia: entre el frío de las alambradas y el calor de la memoria", dins Alícia Alted Vigil - Manuel Aznar Soler (eds.), *Literatura y cultura del exilio español de 1939 en Francia*, Barcelona, AEMIC/ GEXEL, 1998, p. 309, n. 9, qui comenta aquest mateix episodi, explicat per Semprún en una entrevista a *France Culture*.

¹³⁹ *La escritura...,* p. 258. .

¹⁴⁰ París, Gallimard, 1963; traducció al castellà de Jacqueline i Rafael Conte (Seix Barral, 1976).

¹⁴¹ "Para propiciarle a los dioses de una narración creíble, para sortear las estridencias de un relato verídico, había tratado de introducir al joven oficial en el universo de la muerte por un camino dominical: el camino más largo, en cierto modo. Más apacible, en principio. Le había conducido al infierno del Mal radical, *das radical Böse*, por su acceso más banal. El menos alejado de la experiencia corriente de la vida, en todo caso. (...) Pues cualquiera podía haberle narrado el crematorio, los muertos por agotamiento, los ahorcamientos públicos, la agonía de los judíos en el Campo Pequeño, la afición de Ilse Koch por los tatuajes en la piel de los deportados.", *La escritura...,* ps. 86-87.

essencialitat (allò que ateny a la substància del relat), que és un dels motius centrals del llibre de Semprún. Atènyer la substància del relat vol dir, per a l'autor, aconseguir depassar la descripció, fins i tot si fos possible aconseguir un grau òptim de fidelitat i d'objectivitat:

"Incluso si se hubiera testimoniado con una precisión absoluta, con una objectividad omnipresente –por definición vedada al testigo individual–, incluso en ese caso podría no acertar en lo esencial. Pues lo esencial no era el horror acumulado, cuyos pormenores cabría desgranar, interminablemente (...) sin por ello llegar a rozar lo esencial ni desvelar el misterio glacial de esta experiencia, su oscura verdad radiante: *la ténèbre qui nous était éclue en partage*. Que le ha tocado en suerte al hombre, desde toda la eternidad. O mejor dicho, desde toda su historicidad."¹⁴²

I, doncs, la dificultat i el sentit últim del testimoniatge¹⁴³ resideix, per Semprún, en la superació de l'evidència de l'horror per tractar d'arribar a la rel de l'experiència; a l'allò que, fent servir la terminologia kantiana, anomena *das radikal Böse*, el "Mal radical", allò que rau al fons de l'horror, atès que l'horror només és el seu embolcall. Aquesta classe d'indagació té molts nivells, des del pensament a l'escriptura creativa o a la ficcionalització,¹⁴⁴ i, en aquest sentit, *La escritura o la vida* constitueix un tractat sobre el metallenguatge concentracionari, amb una predilecció molt destacada pels significats simbòlics i amb moltes il·lustracions del propi procés creatiu.¹⁴⁵

¹⁴² *La escritura....*, p. 103. Vegeu també la discussió sobre realisme i ficció a les. ps. 143-144.

¹⁴³ Sobre la funció del testimoni a Semprún hi ha un treball, en premsa, d'Ignasi Giménez i Renom, "La figura del testigo en *La escritura o la vida* de Jorge Semprún", comunicació presentada al "Primer Congrés sobre l'Exili, l'Internament i la Deportació dels Republicans Espanyols (1939-1945), celebrat a Castellar del Vallès" (12-I-2002).

¹⁴⁴ Així, afirma: "Pero el envite no estribará en la descripción del horror. No sólo eso, ni siquiera principalmente. El envite será la exploración del alma humana en el horror del Mal... ¡Necesitaríamos un Dostoiesvski!" (p. 144).

¹⁴⁵ Com és, per exemple, què o qui es troba a la base de les situacions o els personatges dels seus llibres. Il·lustra aquests procés, posem, les

Jorge Semprún s'arrenglera, doncs, amb un tipus de pensament sobre la memòria dels Lager que té en compte la reflexió sobre fins a quin punt la ficció, o la recreació ficcional de l'experiència, serveix amb més fidelitat els propòsits ontològics. En la mateixa direcció, per bé que des d'una altra perspectiva, Imre Kertész afirma que sobre el pensament de l'holocaust hi ha un problema d'"imaginació receptiva", sense la qual és impossible que passi a formar part de la cultura ètica moderna. Per a l'hongarès es tractaria de saber si la literatura hi té algun paper rellevant en el fet que es pugui imaginar l'holocaust, i en què aquesta imaginació s'arreli en la consciència i en la civilització fins a convertir-se en un element imprescindible dins les categories mítiques occidentals. A propòsit d'aquesta qüestió, escriu:

"Supongo que la pregunta planteada ya incluye la respuesta: mientras el ser humano sueñe –sea cosas terribles, sea cosas buenas–, mientras el ser humano posea historias fundamentales, relatos universales y mitos, habrá también literatura, por mucho que se hable de su crisis. La verdadera crisis es el olvido absoluto, la noche carente de sueños: sin embargo, ahí no hemos llegado todavía. Probablemente todos conocemos la célebre frase de Adorno: ya no pueden escribirse versos después de Auschwitz. Yo la variaría, en un mismo sentido amplio, diciendo que después de Auschwitz ya sólo pueden escribirse versos sobre Auschwitz.

Por otra parte, sin embargo, no es fácil escribir poesía sobre Auschwitz. Existe aquí una contradicción indecidiblemente

revelacions sobre la identitat ficcional del personatge "le gars de Semur" (el noi de Semur) de *Le grand voyage*, que manté amb el narrador d'aquesta novel·la (així consta a la portada de l'edició de Gallimard: "roman") unes converses positivament valorades per la crítica: "Los cumplidos paulhinianos resultan tanto más recorfortantes cuanto que el chico de Semur es un personaje novelesco. Inventé al chico de Semur para hacerme compañía, cuando rehíce este viaje en la realidad soñada de la escritura. Sin duda para ahorrarme aquella soledad que había sido la mía, durante el viaje real de Compiègne a Buchenwald. Inventé al chico de Semur, inventé nuestras conversaciones: la realidad suele precisar de la invención para tornarse verdadera. Es decir verosímil. Para ganarse la convicción, la emoción del lector." *La escritura...*, p. 280).

grave: sólo con la ayuda de la imaginación estética somos capaces de crear una imaginación real del holocausto, de esa realidad inconcebible e inextricable. Porque pensar el holocausto es en si una empresa tan enorme, una tarea espiritual tan dura que supera con creces la capacidad de aguante de quienes tienen que véselas con ella. Porque sucedió, hasta resulta difícil imaginarlo. En lugar de que la imaginación se convierta en juguete –como las leyendas imaginadas, como las ficciones literarias–, el holocausto resulta ser una carga pesada e inamovible, como las tristemente célebres piedras de la cantera de Mauthausen: los hombres no quieren acabar aplastados por ellas. En montones, las imágenes del asesinato agotan y desalientan: no inspiran la imaginación. ¿Cómo puede el horror ser objeto de la estética si no contiene nada original? A diferencia de la muerte ejemplar, los meros hechos sólo pueden ofrecer montañas de cadáveres.

Hemos visto, pues, que sólo la facultad imaginativa estética nos permite imaginar el holocausto. Para ser mas preciso: aquello que imaginamos ya no es el holocausto, sinó la consecuencia ética del holocausto reflejada en la conciencia universal, esa negra celebración fúnebre cuyo resplandor oscuro ya arde de manera impagable, segun parece, en esa civilización universal que consideramos nuestra y a la cual pertenecemos".¹⁴⁶

Ara bé, alguns d'aquests problemes sobre quin tipus de recreació literària convé al testimoniatge concentracionari se'ls havien ja plantejat, en la immediata postguerra, tant Primo

¹⁴⁶ Imre Kertész, *Un instante de silencio en el paredón ...*, ps. 65-66. En aquest mateix llibre, l'autor defensa, contra el que considera les falsificacions de l'holocaust i el *kitch* del film de Spielberg, la farsa tràgica del film de Benigni *La vita è bella*, en especial l'escena de la tradució del "reglament" de les SS, amb el seu contingut de despropòsits, impossibles de descriure en un llenguatge racional, però que expressen l'absurditat d'un món incomprendible. L'autenticitat, diu Kertész, "reside en los detalle, pero no necesariamente en el parecido material. En la película, la puerta del campo se parece a la entrada principal del campo real de Bikernau como el buque de guerra de *La nave va* de Fellini al buque insignia de un almirante austrohungaro. Aquí se trata de otra cosa: el espíritu, el alma de la película es auténtico. La película nos afecta con la fuerza de la magia más antigua: la magia del cuento"; vegeu "¿De quién es Auschwitz?", dins *Un instante...*, ps. 87-95.

Levi com Joaquim Amat-Piniella, que escriuen sobre Auschwitch i Mauthausen, respectivament i paral·lelament. Tots dos comencen a finals del 1945, Amat acaba *K.L Reich* el 1946; *Se questo è un uomo*, de Primo Levi està datat entre desembre de 1945 i gener de 1947. Tos dos comparteixen la voluntat de documentar una experiència extrema (voluntat que és anterior a l'alliberament en els dos casos) i d'oferir una reflexió sobre el comportament humà en condicions excepcionals. Tots dos, a més, deixen constància del tipus d'operació a què sotmeten el material i, doncs, de les relacions entre memòria, referencialitat, imaginació i escriptura.

Així, al pròleg de la seva primera obra, Levi justifica el "caràcter fragmentari" que pot atribuir-se a l'escriptura dels capítols per unitats, "per ordre d'urgència", i no en una successió lògica; explica que la feina d'ajustament i de fusió és posterior i se subjecta a una elaboració planificada, i afirma excloure'n del procés la invenció ("em sembla superflu afegir que cap dels fets no és inventat").¹⁴⁷ El resultat d'aquesta operació és un llibre esplèndid, que sempre ha aparegut com a genèricament controvertit, a cavall entre el gèneres de l'anomenada "literatura del jo" i la novel·la. En qualsevol cas, el separa del simple testimoni notarial la deliberada consciència amb què l'autor va elaborar el material de la memòria, i va combinar-hi la referencialitat, la reflexió, l'emotivitat, l'observació psicològica i el judici, per extreure de l'experiència tota la seva significació. En aquest sentit, a la darrera de les propostes hermenèutiques sobre *Si això és un home*,¹⁴⁸ Cesare Segre analitza la incardinació entre motivacions de l'escriptura, formes de l'enunciació, temàtica, models i fonts; i, per exemple, explica la construcció d'una de les categoritzacions simbòliques de Levi, el camp com a infern, d'extensa implantació.¹⁴⁹

¹⁴⁷ Primo Levi, "Prefaci", *Si això és un home*, p. 14.

¹⁴⁸ Cesare Segre, "Se questo è un uomo di Primo Levi", dins *Ritorno a la critica*, Torino, Einaudi, 2001, ps. 30-66.

¹⁴⁹ Una característica de l'escriptura sobre l'univers concentracionari és l'ús al·legòric de l'infern. Des de Eugen Kogon (*L'enfer organisé*) a Hanna Arendt, entre d'altres, la naturalesa "infernal" dels Lager ha suscitat un paradigma semàntic, dirigit a suprir les carències del

Segre relaciona l'esquema concèntric del llibre amb la *Commedia* de Dante, i en concret amb la part de l'*Inferno*, de la qual hi ha moltes cites, explícites o no, al llarg del llibre. En aquest sentit, des del moment de l'arribada al Lager, al capítol II ("Al fons"), es desprèn que el viatge dels deportats és realment un viatge als inferns, on s'arriba després d'una "selecció":

"Això és l'infern. Avui, als nostres dies, l'infern ha de ser així, una habitació gran i buida, i nosaltres, morts de cansament, hem d'estar drets, i hi ha una aixeta que goteja i l'aigua no es pot beure, i nosaltres esperem una cosa certament terrible i no passa res i continua no passant res. Com pensar? Ja no es pot pensar, és com si ja fossim morts. Algú s'asseu a terra. El temps passa gota a gota".¹⁵⁰

Poden apuntar-se d'altres referiments dantescos esparsos, per exemple el capítol nou "Els enfonsats i els salvats", que després donarà títol al tercer volum de la trilogia, i que remet a la idea de "salvació" i de "condemna". Però sobretot és rellevant el capítol onze ("El cant d'Ulisses"), l'episodi on el narrador-protagonista vol ensenyar italià a *Pikolo*, que és un estudiant alsacià i, per iniciar la lliçó fa, ja no com faria qualsevol italià cultivat, com és Levi, sinó com faria qualsevol italià *tout court* de fa mig segle: comença per la *Divina Comèdia*, és a dir per la poesia, l'estudi superior de la veu humana (i el símbol no és tan llunyà del roure de Goethe a Buchenwald), i, en concret, pel cant d'Ulisses (*Infern*, XXVI), que el narrador-protagonista sap de memòria, amb algunes llacunes per l'abolició de les quals, afirma, donaria fins i tot el plat de sopa. S'esforça, però, a refer els versos i procura d'explicar-los i de traduir-los al seu company d'infern, per recordar-li i recordar-se ell mateix que encara són homes, i per fer comprendre al seu interlocutor (i al lector, en darrer terme) l'infinit horitzó i la llibertat de l'"alto mare aperto", o el deure de ser digne de la nobilitat humana:

llenguatge o la "indicibilitat" a través d'una noció cultural fortament implantada en l'imaginari col·lectiu. Vegeu Traverso (1997), darrer capítol.

¹⁵⁰ *Si això és un home*, p. 26.

"Considerate la vostra semenza:
Fatti non foste a viver come bruti,
ma per seguir virtute e conoscenza."¹⁵¹

La declaració d'autenticitat manifestada en el "Prefaci" (l'episodi del cant d'Ulisses fins i tot va ser verificat anys després pel mateix Levi, atès que l'interlocutor va sobreviure)¹⁵² no vol dir, doncs, la renúncia a l'escriptura literària, a l'elaboració de l'experiència individual en un sentit simbòlic i "significatiu", capaç d'expressar valors de caràcter universal. Un sentit com el que, per la seva banda, pretén Amat-Piniella en afirmar:

"Hem preferit la forma novel·lada perquè ens ha semblat la més fidel a la veritat íntima dels qui hem viscut l'aventura. Després de tot el que s'ha escrit sobre els camps amb l'eloqüència freda de les xifres i de les informacions periodístiques, creiem que amb actes, observacions, converses i estats d'esperit d'uns personatges, reals o no, podem donar una impressió més justa i més vivent que limitant-nos a una exposició objectiva".¹⁵³

Diferentment de Levi, doncs, Amat admet la invenció ("reals o no") però, de fet, invenció voldrà dir la reinterpretació sintètica i significativa d'una experiència força extensa, una reinterpretació que prioritzi la veritat literària sobre la tautologia de la veritat objectiva i, doncs, que possibiliti una millor captació de l'essència, el que anomena "veritat íntima", de les vivències dels camps. Així, d'alguna forma conscient, com també és conscient Levi, que "a diferencia de la muerte ejemplar, los meros hechos sólo pueden ofrecer montañas de cadáveres" (per dir-ho amb Kertész), l'autor no fa la història d'un camp determinat sinó, com diu, "una composició

¹⁵¹ La traducció catalana de Francesc Miravilles conserva el text original i dóna, en nota al peu, la traducció de Josep M. de Sagarra: "Considereu si us plau vostra sement:/ no sou pas bèsties, i heu d'omplir la vida/ amb la virtut i amb el coneixement", *Si això és un home*, p. 135.

¹⁵² I Levi afegeix que no mentia ni exagerava en dir que hauria donat el plat de sopa per saber unir els versos. Vegeu *Els enfonsats i els salvats*, p. 138.

¹⁵³ K.L. Reich (2001), prefaci a la versió de 1946, p. 12.

d'escenes, de situacions i de personatges, trobats als quatre camps coneguts en quatre anys i mig". I no exclou, com no exclou Levi, "la muerte ejemplar".

L'objectiu testimonial del llibre és transcendit, també, per un propòsit de caràcter ontològic, adreçat a expressar la victòria (no definitiva, però) de l'home com a ésser moral actiu damunt l'esperit dels camps nacionalsocialistes. Així, la vida al Lager és narrada a través d'un confrontament entre un "jo" lliure que definiria la condició humana per excel·lència (l'Home amb majúscula) i el que el narrador anomena "l'esperit del camp", que constitueix la negació, i la consegüent anul·lació sistemàtica d'allò pròpiament humà; el resultat d'una força que si no és exactament el "Mal radical", s'hi relaciona prou.¹⁵⁴

Per servir aquest propòsit, la forma novel·lada ofereix més possibilitats, atès que, entre d'altres coses, i per exemple, pot multiplicar els punts de vista, a través de la focalització de diferents personatges que representen la tipologia general de la societat concentracionària; o és capaç de simular (a través de la mimesi del moviment mental) l'accés a l'última instància de la indicibilitat: a la consciència dels *sommersi*, de les víctimes de testimoni impossible. Al capdavall, només l'omnisciència novel·lística permet accedir a la consciència del personatge "Francesc" mentre li estan injectant benzina al cor.

En el cas al·ludit, el del personatge que porta el nom de Francesc, tenim un exemple més, i encara d'un altre ordre, de les relacions realitat-literatura en l'àmbit que ens ocupa ara, perquè, com se sap, el "personatge" Francesc està inspirat en la persona de Pere Vives i Clavé, que era un jove culte i il·lustrat, voluntari de l'exèrcit republicà i exiliat el 1939, que va morir d'injecció letal a Mauthausen el 30 d'octubre de 1941, als 31 anys. En el context de la literatura catalana de l'exili republicà, el seu nom apareix relacionat amb gairebé totes les modalitats

¹⁵⁴ Per a una lectura de la novel·la, vegeu David Serrano i Blanquer, "Pròleg a l'edició de 1946 de *K.L. Reich*", dins *K.L. Reich* (2001), ps. 7-13; vegeu també, del mateix estudiós d'Amat-Piniella, "De l'autobiografia a la ficció i de la ficció a la reflexió: Joaquim Amat-Piniella", dins DD.AA., *Literatura autobiogràfica. Història, memòria i construcció del subjecte*, Alacant-València, Denes Editorial, 2001, ps. 73-82.

possibles d'escriptura, i, a més, la seva figura estableix un vincle entre el món concentracionari dels camps francesos i el dels Lager alemanys. Així, Pere Vives és autor real d'una correspondència (dirigida principalment a Agustí Bartra) d'interès documental i literari, que s'inicia el 8 d'agost de 1939 al Camp d'Agde (l'anomenat "camp dels catalans") i acaba amb una *Postkarte*, molt breu (unes poques ratlles dirigides als familiars, escriptes en francès i signades "Peret"), del 22 de juny de 1941 des de Mauthausen;¹⁵⁵ té, també, una presència destacada dins el memorialisme literari, en les memòries d'Anna Murià o les de Ferran Planes,¹⁵⁶ i és protagonista (en funcions, a més, de narrador fictici, autor d'un "carnet de notes") de la novel·la *Crist de 200.000 braços* d'Agustí Bartra,¹⁵⁷ un dels models textuais més representatius de l'actuació del narrador com a mitjancer entre l'experiència i el seu registre, i una mostra, també, de la dimensió autoreflexiva generada pels camps de concentració.¹⁵⁸

Per la mateixa època en què Primo Levi i Amat-Piniella enllestien els llibres esmentats, Mercè Rodoreda escrivia *Nit i boira*, un conte redactat els primers mesos de 1946.¹⁵⁹ En

¹⁵⁵ Aquesta correspondència va ser publicada, en edició a cura de Francesc Vallverdú i amb un pròleg d'Agustí Bartra: Pere Vives i Clavé, *Cartes des dels camps de concentració*, Barcelona, Edicions 62, 1972.

¹⁵⁶ Vegeu Anna Murià, *Crònica de la vida d'Agustí Bartra*, Barcelona, Pòrtic, 1990 (darrera edició) i Ferran Planes, *El desgavell*, Barcelona, Editorial Selecta, 1964.

¹⁵⁷ La primera versió, *Xabola*, publicada a Mèxic el 1943, va ser escrita quan, per a l'autor, els quatre protagonistes de l'obra (que corresponen a persones reals) eren encara vius.

¹⁵⁸ Vegeu Michael Ugarte (1999), ps. 87-88.

¹⁵⁹ La peça formava part d'una sèrie unitària sobre l'exili, inspirada en el medi dels refugiats a França durant l'ocupació. Rodoreda escriu a Anna Murià, el cinc de juny de 1946, fent-li saber que li enviarà una sèrie de contes (de moment, dóna cinc títols, entre els quals "Nit i boira") que, diu, "probablement" il·lustrarà Grau Sala, i que es poden anunciar amb el títol d'*Adéus*. Mercè Rodoreda, *Cartes a l'Anna Murià. 1939-1956*, Barcelona, La Sal. Edicions de les dones, 1985, p. 73. Aquesta sèrie o recull mai no va publicar-se com a tal, i la unitat temàtica (els cinc són sobre l'exili) va dissoldre's en passar després les peces a diferents llibres: *Nocturn i Mort de Lisa Sperling* van formar part de *Vint-i-dos contes*

relació amb els termes de gradació entre experiència i escriptura que venim comentant, aquesta peça és al pol oposat de l'egodocument i del testimoniatge, atès que es tracta d'un text presidit per la voluntat literària, produït per algú que no ha viscut directament els Lager, ni els camps francesos; encara que, com a exiliada, Rodoreda va conèixer de prop persones que hi havien estat (en uns i altres).¹⁶⁰ Però es tracta, també, d'una construcció imaginada en base a una realitat molt recent i que l'autora sent com a pròxima en l'espai i en el temps, a diferència de les construccions imaginàries posteriors, encara que siguin fetes amb l'ajut de documents.¹⁶¹ Perquè el cas és que, essent un relat breu, condensa una sèrie de temes que formaran més endavant part dels motius canònics del paradigma concentracionari (i no podia conèixer-lo, obviament, perquè les primeres novel·les s'estan escrivint al mateix temps); com també, i principalment, constitueix un exemple d'unes determinades formes de metaforització de la mort.¹⁶²

El primer que hem de tenir en compte és el títol, *Nit i boira*, que remet directament al decret anomenat NN, és a dir "Nacht und Nebel" (és la seva traducció literal), establert per Hitler el 1941 utilitzant una expressió que designava la categoria de prisoners destinats a "desaparèixer", i que va comportar, entre

(1958); *Nit i boira*, *Orleans*, 3 quilòmetres i *El bitllet de mil*, de *Semblava de seda i altres contes* (1978). *Nit i boira* va ser publicat per primera vegada a "La Nostra Revista", de Mèxic, núm. 18 (juny 1947).

¹⁶⁰ Crec probable que fos Pierre-Louis Berthaud, supervivent de Dachau, la persona que va donar informacions precises de les condicions de la vida al *Lager*. Aquest escriptor, administrador-gerent de la Fundació Ramon Llull de París, havia fet amistat amb Mercè Rodoreda i Armand Obiols quan aquests treballaven a la "Revista de Catalunya", i van fugir junts de París en el moment de l'ocupació. En una carta a Anna Murià datada a Bordeus el 19 de desembre de 1945, Rodoreda comunica a Murià la situació de Berthaud, que viu a París després de setze mesos de camp de concentració, i afegeix "li dono records vostres" (de Murià i de Bartra), fent constar així que hi havia entre ells una comunicació habitual i fluïda, *Cartes a l'Anna Murià*, p. 65.

¹⁶¹ Com serien, per exemple, dins la producció en llengua catalana, *El violí d'Auschwitz*, de M. Àngels Anglada (1994) o *Memòria del traïdor* de Vicenç Villatoro (1996).

¹⁶² *Nit i boira*, dins Mercè Rodoreda, *Semblava de seda i altres contes*, Barcelona, Edicions 62, 1978, ps. 40-47. Les citacions que faig són d'aquesta primera edició en recull.

1941 i 1944, una gran quantitat de "transports" de deportats que eren traslladats des de presons i camps francesos als camps d'extermini alemanys;¹⁶³ persones que així es fonien sense deixar rastre, "entre la nit i la boira".

L'expressió prové de l'òpera *L'Or del Rhin*, de Wagner, on el personatge Fafner increpa els nans (Nibelungs) perquè desapareguin dient-los: "Sigueu com la nit i la boira"!, i doncs, forma part dels eufemismes que operen per impedir l'existència en el llenguatge de certes realitats. Todorov ha estudiat aquestes construccions semàntiques en referència al nazisme, que en té moltes: "solució final", "tractament especial", "evacuació dels jueus", "transport", etc.¹⁶⁴ El contrast d'aquestes expressions amb allò que designen, i especialment de "Nacht und Nebel", no ha passat desapercebuda. El 1955 Alain Resnais va dirigir el film *Nuit et brouillard* i, a partir d'ací, s'ha difós com a motiu recurrent de les deportacions; Tísner, per exemple, el posa com a lema al capítol de *La diàspora republicana* dedicat a Mauthausen.¹⁶⁵ Mercè Núñez escriuria encara, gairebé quaranta anys més tard: "Els blocs roses! Nit i boira! Els nazis tenien l'art d'embolcallar el crim en frases poètiques".¹⁶⁶

El títol, doncs, sintetitza la història d'un deportat innominat, del qual no arribem a saber gran cosa: que l'han agafat a

¹⁶³ Díaz Esculies (1993), p. 183.

¹⁶⁴ Vegeu Tzvetan Todorov, *Memoria del mal...*, ps. 141-142.

¹⁶⁵ L'autor reconeix el deute amb la pel·lícula de Resnais, i també comenta l'eufemisme: "hi ha un fet aterrador que cal consignar: Hitler és l'inventor d'allò que va batejar d'"operació final" -en altres paraules, l'anihilació total del poble jueu- que es perdria en una poètica capa de nit i boira, *Nacht und Nebel*. Tota aquella immensitat de jueus, un poble sencer de milions d'habitants, desapareixeria íntegrament en l'espessor d'aquella nit i boira, sinistre invent d'Adolf Hitler./ Però Hitler ignorava que amb la immersió d'aquell poble en la tenebra no solament atacava aquella gent, sinó el món sencer, i obria el període més aberrant de la Història", Tísner (Avel·lí Artís Gener), *La diàspora republicana. Quarta part*, dins *Obres Completes, vol V. Narrativa testimonial, 1*, Barcelona, Pòrtic, 1994, ps. 275-321.

¹⁶⁶ *El carretó dels gossos*, p. 56. Al camp de dones de Ravensbrück s'anomenaven "blocs roses" els barracons destinats a les candidates al gas.

Bordeus el març del 43 i que ha passat de les pallisses de la presó francesa a un camp de portalada ampla i torres de guaita, amb aspecte de fortalesa. Un home qualsevol, que ha arribat a qualsevol Lager per un dels procediments habituals. La veu narrativa és la del mateix protagonista (modalitat monologal) que parla en temps actual i dins del camp. Com passava amb el personatge "Francesc" de *K.L. Reich*, la convenció literària permet al lector l'accés figurat a la consciència d'un *sommersi*, en aquest cas, també, atès que es tracta d'un monòleg, a la "veu" d'un dels que, altrament, mai no tindrien veu.

Al llarg del monòleg apareixen molts dels motius que, més endavant, seran paradigmàtics de la literatura concentracionària, en especial els de l'abjecció física i moral (és un conte, com molts de Rodoreda, sense compassió); però, a més, apareix molt clarament el motiu de l'estigma i també, a través d'una imatge indirecta, s'aborda el tema que a partir d'Hanna Arend seria tan debatut, el de la "banalitat del mal"¹⁶⁷: el protagonista recorda un episodi de la infantesa en què va agafar d'una peixera el peix "estigmatitzat" per experimentar amb la mort:

"Em vaig acostar a la peixera i vaig agafar un peix. Es debatia frenèticament dintre la meva mà. Obria la boca, els ulls li fugien del cap, brillants i rodons. Tenia una taca blanca a un costat del llom: els altres dos eren tots vermells. Vaig tornar-lo a l'aigua. Quan em va semblar que estava refet, vaig tornar-lo a treure. El vaig tornar a l'aigua. El vaig tornar a agafar i vaig continuar l'experiència fins que va morir. Vaig fer-ho per joc, perquè volia veure què faria, no pas desitjant que morís." (p.42).

El tema central de la peça, formulat per la veu narrativa en termes directes o figurats, és el desig de la mort, d'una mort total i absoluta: de la mort dels altres i de la pròpia mort, atès que si la vida es defineix com a un trajecte previ a la mort, no té sentit continuar viu si ja s'està mort:

"Ahir ens van fer formar cinc vegades. Se'n van endur molts. Tornar a començar en aquell món de coses grasses,

¹⁶⁷ Per una visió de caràcter general sobre el concepte i les seves repercussions posteriors, vegeu Traverso (1977), capítol III.

emmelades, peremptòries, començar què? No. Quan vaig arribar, els primers mesos de ser ací, pensava en el dia que en sortiria, en el dia que s'acabaria el malentès. No pas per desig de sortir-ne, me'n vaig adonar després. Era per instant automàtic de posar-me un terme al davant. Sempre havia viscut amb un horitzó a la vora: els exàmens, la fi del servei militar, les oposicions, l'acabament de la guerra. Ací m'he anat enfonsant en aquest maresme il·limitat, serè. Potser la mort s'instal·la dintre els éssers molt abans d'acabar-los. Com si els ferís. Ser invisible. Invisible com una cosa. Els ulls hi rellisquen només, la dibuixen. Ser quasi una cosa." (ps. 46-47).

Aquest desig primer d'invisibilitat, després de "cosificació", es resol en la voluntat de "Tornar dintre un ventre, plegat, abaltit, voltat d'una tebior molla". Però aquesta regressió a l'úter matern, el retorn a l'origen, no implica cap protecció de la vida, sinó al contrari, s'identifica amb la confiança en la mort, en la mort física que ha d'acabar amb aquest estadi d'"ombra" que comporta la mort moral. En efecte, l'espai des del qual es produeix l'enunciació és, precisament, un racó del camp on "el sol és una mica tebi" i on el protagonista-narrador s'ha replegat perquè sap que allà el vindran a cercar i el mataran amb total seguretat. Arraconat, espera els seus assassins i, si de cas, es penedeix de no haver-hi recorregut abans, a aquest espai uterí "calent i fosc i clos" ("Un ventre és calent i fosc i clos...", p. 41) on creu que tothom, no només ell, voldria tornar-hi:

"Tornar dintre un ventre, plegat, abaltit, voltat d'una tebior molla. Ací, en aquest racó, el sol és una mica tebi. Fa uns quants dies dos guardians hi van trobar un home amagat i el van matar a cops de pala. Em van fer venir amb el carretó a buscar-lo. Se m'obria el pit; el pes semblava que m'havia d'arrencar els braços. Ni el vaig conèixer. Tenia la cara agrumollada de sang. Un fang negre. Amagar la cara. Ara cada dia vénen dos o tres cops a veure si hi troben algú. Però, què esperen avui? Què esperen? (...) Potser he trigat massa a venir, a decidir-me. Potser havia d'haver vingut el mateix dia, a la tarda, o l'endemà. Però no sabia que fossin tan a la vora. Els dos primers cops són els més dolorosos. Abaixar el cap. Amagar la cara. Després, tant se val..."(p. 47).

A més, la imatge del ventre matern que enllloc de vida produeix mort té un paral·lelisme en la formulació de la impossibilitat, per al narrador, de continuar la vida o de perpetuar-la, perquè en endavant, qualsevol forma d'existència només seria una prolongació de la mort:

"Si surto d'ací viu, com seré? Sempre em semblarà que duc a passejar un riu de cadàvers. Que només puc engendrar fills amb aquells ulls immensos dels famèlics, amb els sexes monstruosos penjats dintre l'arc prim de les cuixes." (p.45).¹⁶⁸

Bé, aquesta formulació de l'experiència concentracionària remet a un nou origen de la humanitat, a un nou Gènesi dins el qual els pares són el principi i la perpetuació no pas de la vida sinó de la mort; i doncs, suposa l'abolició del mite del paradís com a espai inicial de la raça humana. Així, en la veu i en la consciència del narrador, la transició entre present i passat, entre l'esmentada impossibilitat de paternitat futura i l'evocació d'allò que la infància i la mare tenien de protector ("Vine a dinar, fill meu: corre que la sopa serà feda..." Canvia't les sabates, fill meu: la humitat és dolenta i quan seràs gran tindràs dolor" "Renta't les dents...") és produeix a través d'una frase: "*L'amor che move il sole e l'altre stelle...*", que és també, com en Levi, una referència a la *Commedia* de Dante. Però no és un text de l'*Inferno*, sinó del *Paradiso*. Concretament, és el darrer vers del *Paradís*. És a dir el final, allò que es perd per a deixar pas a l'element contrari, a l'infern.

Però si aquest ús literari de la *Commedia* ens porta a Levi, la imatge del ventre matern com a generador de mort universal, és a dir la figuració del Lager com a antimare que assegura la mort als seus fills, ens porta també, inevitablement, a Paul Celan i a la metàfora de la "llet negra de l'alba", és a dir, a la invalidació de l'aliment vital per a la humanitat. Que també té, en el ritme i la cadència repetitiva de *Todesfuge*, un efecte de perpetuïtat: "Negra llet de l'alba la bevem a la tarda/ la bevem al migdia i al matí la bevem a la nit/ bevem i bevem (...)."

¹⁶⁸ S'ha conservat una aquarel·la de Mercè Rodoreda, sense títol ni data, que representa un personatge esquemàtic d'aquestes característiques sobre fons gris.

És força improbable que Mercè Rodoreda conegués el poema de Paul Celan quan va escriure *Nit i boira*; i és completament segur, per estricta cronologia, que tampoc no pot conèixer aleshores *Si això és un home*, de Primo Levi. Els tres textos pertanyen a tres gèneres diferents que estableixen modes diferents d'escriptura, provenen de diferents relacions de proximitat amb la realitat concentracionària i estan escrits en llengües distintes: alemany, italià i català. L'únic punt de contacte que hi ha entre els seus autors és la immediatesa de la resposta literària, la creença en les possibilitats del llenguatge figuratiu i el fet d'encarar-lo pel cantó dels "mites fonamentals", els de l'origen i el destí de l'espècie humana. I, doncs, la creença compartida que el fet concentracionari representa una ruptura de la civilització, un primer i enorme resultat de la tendència denunciada per Walter Benjamin pocs anys abans: l'evolució de la història de la humanitat no pas en el sentit del progrés sinó en el de la catàstrofe.